

ЧЕРНИШОВА Марина Юріївна

**Україна в сучасних світових і регіональних
геополітичних процесах/ Ukraine in Modern Global
and Regional Geopolitical Processes**

спеціальність: 291 - Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії

освітньо-професійна програма - Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії

Кваліфікаційна робота

Виконала студентка групи
МВСКзм-21
М. Ю. Чернишова

Науковий керівник:
д.і.н., професор, І. Б. Дацків

Кваліфікаційну роботу
допущено до захисту:

"__" _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **О. І. Тулай**

ТЕРНОПІЛЬ - 2023

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТРАТЕГІЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ	6
1.1. Геополітичні передумови та головні етапи становлення зовнішньополітичної діяльності України.....	6
1.2. Інституційно-правове забезпечення реалізації зовнішньої політики України.....	16
РОЗДІЛ 2. ПРІОРИТЕТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В НОВІТНІЙ СИСТЕМІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КООРДИНАТ.....	24
2.1. Особливості та проблеми становлення України як суб'єкта нової системи міжнародних відносин.....	24
2.2. Європейсько-атлантичний вектор як ключовий напрям зовнішньої політики України.....	41
РОЗДІЛ 3. ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКО-АТЛАНТИЧНОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ.....	53
3. 1. Європейський Союз у зовнішній політиці України: основні тенденції та проблеми реалізації стратегії європейської інтеграції.....	53
3. 2. Еволюція парадигми взаємин Україна – НАТО.....	72
ВИСНОВКИ.....	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	86

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Кінець XX – початок XXI ст. ознаменувався кардинальними геополітичними трансформаціями. Завершення «холодної війни» і розпад СРСР внесли серйозні зміни в ялтинсько-потсдамську систему міжнародних відносин, біполярність якої замінила постбіполярна модель. Становлення незалежної України стало можливим у контексті глобальних змін міжнародного порядку, характерною ознакою якого є поглиблення європейсько-атлантичних інтеграційних процесів, унаслідок чого наша країна опинилась в епіцентрі радикальних геополітичних зрушень. Це закономірно поставило Україну перед стратегічним викликом щодо її ефективної адаптації в умовах нової геополітичної реальності та необхідності реалізації стратегії міжнародної суб'єктності. Складність геополітичного становища України зумовила тривалий і суперечливий процес формування її зовнішньої політики, трансформації від багатовекторності до безальтернативного курсу на європейсько-атлантичну інтеграцію. Зміни зовнішньополітичної стратегії України синхронізувались у часі з трансформацією постбіполярної системи міжнародних відносин від монополярності до поліцентричної моделі світового устрою, характерними особливостями якої стало послаблення геополітичного впливу США, фрагментація ЄС та посилення РФ. У цьому контексті активізація європейсько-атлантичного вектора зовнішньої політики України розглядалась РФ як порушення балансу геополітичного трикутника США–ЄС–РФ. Це призвело до збройної агресії проти України, окупації Криму та частини Донбасу й зумовило кризу міжнародних відносин.

Дослідження європейсько-атлантичного аспекту трансформації зовнішньої політики України сприятиме вивченню зовнішньополітичної логіки ЄС і НАТО та розвитку стратегічної співпраці з ними відповідно до національних інтересів. Процеси європейсько-атлантичного характеру ведуть до переосмислення важливих проблем та виявлення ключових чинників і конкретних обставин щодо поглиблення взаємодії, пошуку й обґрунтування відповідей на найактуальніші питання міжнародного життя.

Актуальність теми зумовлюється і тим фактом, що в запропонованому контексті вона розроблена ще недостатньо. Вивчення еволюції зовнішньополітичного курсу України стане науково-теоретичною базою, що сприятиме розкриттю та використанню потенціалу для реалізації національних інтересів і забезпечення досягнення стратегічної мети України на входження в ЄС і НАТО.

Метою дослідження є визначення основних тенденцій та особливостей європейсько-атлантичного аспекту трансформації зовнішньої політики України шляхом аналізу змісту й характеру відносин ЄС і НАТО з Україною 1991–2020 рр., виявлення пріоритетів, здобутків, проблем співпраці та перспектив набуття членства в цих організаціях.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких науково-дослідницьких завдань:

- проаналізувати теоретико-методологічні основи, стан вивчення проблеми й джерельну базу дослідження;
- висвітлити геополітичні передумови становлення незалежної України та основні проблеми її суб'єктивізації в міжнародних відносинах;
- розкрити вплив різних чинників у становленні зовнішньої політики України в добу незалежності та виявити її напрями трансформації в нових геополітичних умовах;
- розглянути основні пріоритети зовнішньої політики України у форматі європейсько-атлантичної інтеграції та геополітичної трансформації сучасності;
- виявити тенденції й проблеми співпраці ЄС, НАТО і України, форми і динаміку відносин та перспективу подальшого розвитку.

Об'єктом дослідження є зовнішня політика України в системі міжнародних відносин 1991–2015 рр.

Предмет дослідження становлять загальні тенденції та специфічні особливості трансформації зовнішньополітичного курсу України до європейсько-атлантичних інтеграційних процесів у означений період.

Методологічні основи роботи складають принципи об'єктивності та історизму і загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, індукція

та дедукція, абстрагування і конкретизація тощо), спеціально-історичні (історико-генетичний, історико-хронологічний, історико-порівняльний, системно-структурний, історико-типологічний) та деякі інші наукові методи дослідження, а також системний, міждисциплінарний і плюралістичний підходи до вивчення європейсько-атлантичного аспекту трансформації зовнішньої політики України на основі комплексного застосування всієї сукупності джерел із проблеми, що має спільну просторово-часову локалізацію та предметну площину.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні теоретичних положень і узагальнень й концептуалізації підходів, сукупність яких сприятиме успішному здійсненню трансформації зовнішньої політики України в європейсько-атлантичному контексті шляхом модернізації механізмів її реалізації.

Подано власний погляд на становлення нової системи взаємин Україна–ЄС–НАТО.

Досліджено основні історико-політичні передумови та реальний стан і проблем у становленні міжнародної правособ'єктності України;

Публікації.

Структура дослідження. Робота складається з переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, шести параграфів, висновків, списку використаних джерел (99 позицій). Загальний обсяг праці складає 94 сторінки, з яких 85 – основний текст.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВО-КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ СТРАТЕГІЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

1.1. Геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішньополітичної діяльності України

Перманентний процес українського державотворення супроводжувався глибокими традиціями зовнішньополітичної активності українських державних утворень протягом всієї історії. Адже зовнішня політика є ключовим інструментарієм функціонування державного організму від його архаїчних форм до сучасних найрозвиненіших держав. Зовнішньополітичний курс держав є не лише способом створення сприятливих умов на міжнародній арені для реалізації внутрішньополітичних цілей і завдань, але й способом утвердження та забезпечення суверенітету.

Активність та результативність зовнішньої політики зумовлюється внутрішньополітичними процесами держави. Відсутність чіткої зовнішньополітичної стратегії та вміння раціонального застосування зовнішньополітичних ресурсів (сукупність чинників впливу держави, які можуть бути застосовані для досягнення очікуваних результатів на міжнародній арені) призводять до погіршення становища держави на міжнародній арені, обмеженням суверенітету та втратою державності [1, с. 79].

Одним з найважливіших зовнішньополітичних ресурсів держави є її географічне розташування, яке визначає не лише зовнішню політику та ментальність народу, але й історію державності. Яскравим прикладом цього твердження є історичний досвід України. Розташована в Східній Європі, на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом, Україна, на території якої ідентифікується географічний центр Європи, продовж своєї історії виконувала функцію щита, захищаючи Європу від експансії азійських племен ціною власних матеріальних та культурних ресурсів, а часто і своєю державністю. Це призвело до негативної тенденції українського

державотворення – перетворення України на заручника геополітичних інтересів сусідніх держав.

Підтвердженням цієї тези є висновок І. Лисяка-Рудницького у своєму есе “Україна між Сходом і Заходом”, про те, що наша держава “...розташована між світами грецько-візантійської й західної культури і законний член їх обох, – намагалася на протязі свої історії поєднати ці дві традиції в живу синтезу..., яка зазнала невдачі, й Україна впала під тягарем надмірного зовнішнього натиску, а також від розривних внутрішніх сил” [2, с. 8–9].

Складність геополітичного становища України підтверджується місцем, яке їй у своїх концепціях відводять провідні геостратеги та політологи. Військово-політичні протистояння XX ст. знайшли відображення в різноманітних геополітичних теоріях, які формувались під впливом розвитку тогочасної науки та прагненнями розширити геостратегічні впливи держав шляхом пошуку універсальної моделі міжнародного порядку, яка б забезпечила стабільність та унеможливила появу масштабних світових конфліктів.

Однією з перших у цьому контексті є теорія Гартленду (серцевинної землі), сформульована Г. Маккіндером, який ключову роль у геополітиці відводить Світовому острову (Євразії), оскільки саме цей регіон є найбільшим, найбагатшим на ресурси та найзаселенішим, тому він виконує роль “географічної вісі історії”. Ключем до контролю над цим регіоном автор називає Східну Європу, через яку поширюється вплив на всю Євразію, а відтак і на весь світ. Саме тому Маккіндер розглядає Першу світову війну як боротьбу за контроль над Східною Європою [3, с. 104–109].

Друга світова війна та початок конфронтації між США та СРСР актуалізували перегляд теорії Гартленду та призвели до появи альтернативної теорії Рімленду (дугової землі). Автор цієї теорії Н. Спайкмен ключову роль відводить британським островам, Західній Європі, Близькому Сходу, Південно-Західній Азії, Китаю та Далекому Сходу, а також японським островам. Саме цей регіон, за Спайкменом, дозволяє контролювати Євразію, а значить і весь світ [4]. За З. Бжезінським, Україна є геополітичною віссю, важливість якої на міжнародній арені зумовлюється географічним розташуванням та ключовою

роллю у наданні чи відмові доступу до важливих регіонів або ресурсів геостратегічним гравцям [5, с. 40–41]. Аргументація З. Бжезінського підтверджує наведену вище думку про Україну як захисний щит на міжнародній арені протягом історичного розвитку.

В. Горбулін визначає актуальність українського чинника в глобальній політиці, зумовленій унікальним геополітичним становищем нашої держави такою тезою: “Продовж своєї історії Україна ставала спочатку наріжним каменем, а згодом каменем спотикання кількох наддержав, зовнішньополітичний вимір її діяльності має не тільки внутрішню, але й зовнішню вагу” [6, с. 83].

По території України, за С. Хантінгтоном, проходить цивілізаційний розлом між західною та православною цивілізаціями, що значно ускладнює не лише зовнішньополітичну діяльність України, але й внутрішньополітичну стабільність. Це своєю чергою посилювало вразливість нашої держави до міжцивілізаційної конфронтації, адже, як зазначає С. Хантінгтон, лінії розломів між цивілізаціями стають центральними лініями конфліктів у глобальній політиці [7, с. 199].

Аналізуючи процес українського державотворення, стверджуємо, що найбільший вплив на нього мали саме міжнародні, зовнішні чинники. Відсутність власної державності протягом століть, перебування в складі різних держав, які відрізнялись своєю політичною організацією, культурою та цивілізаційною приналежністю, не перетворили українські землі на пасивний об’єкт міжнародних відносин.

Розміри та геополітичне становище Київської держави зумовлювали активну зовнішньополітичну діяльність, яка була спрямована на захист кордонів та на гарантування безпеки торгових шляхів, про що свідчать успішні походи київських князів на Візантію – тодішнього потужного геополітичного гравця та центра цивілізації. Зазвичай ці походи закінчувались підписанням письмових двосторонніх угод, що регламентували політичні, економічні та військові аспекти русько-візантійських відносин [8, с. 116–117].

Апогеєм розвитку Київської держави, зокрема активності її зовньополітичної діяльності, стало правління князя Ярослава Мудрого (1019–1054). Цей період відзначається вирішенням усіх проблем внутрішньої та зовнішньої політики і супроводжується активним розвитком освіти та культури. Свідченням того, що в цей період Київська Русь стала невід’ємною частиною європейської державно-політичної системи, став авторитет та престиж Ярослава Мудрого, який, продовжуючи традиції свого батька, став “тестем” Європи, поріднившись з багатьма європейськими династіями [9, с. 43].

Дезінтеграція Київської Русі, зумовлена величезними розмірами держави, поліетнічним складом населення, відсутністю чіткого механізму успадкування влади, утвердженням вотчинного землеволодіння як основи феодалських відносин, занепадом шляху “із варяг у греки”, а отже політичним та економічним занепадом Києва, призвела до поліцентризму державної влади. Це в поєднанні з монголо-татарською навалою призвело до втрати суб’єктності українських земель у міжнародних відносинах.

Продовження державотворчих традицій Київської Русі, зокрема спроби проводити самостійну зовнішню політику, спостерігаємо в князів Галицько-Волинської держави. Коронація Данила Романовича в 1253 р. легітимізувала його як європейського монарха, проте смерть папи Інокентія IV кардинально змінила політику Ватикану стосовно Галицько-Волинського князівства, що в поєднанні з відсутністю єдності європейських держав унеможливило спільні військові дії проти монголів [10, с. 66–67].

Чергова спроба відновлення суб’єктності українських земель пов’язана з новою верствою українського суспільства – козацтвом, поява якого була зумовлена політикою Варшави щодо православного населення та посиленням турецько-татарської експансії на українські землі. Успішні морські походи козаків та стратегічно вигідне розташування їхньої головної військово-політичної бази січі перетворило козацтво на ключовий та невід’ємний елемент антиосманської коаліції європейських держав.

Відновлення Української держави як Гетьманщини започаткувало якісно новий етап в історії української дипломатії. Це стало можливим завдяки

перетворенню козацької держави на активного учасника міжнародних відносин. Становлення Гетьманщини відбулось внаслідок повстання Б.Хмельницького проти шляхетського панування, яке поступово трансформувалось у національну революцію та синхронізувалось у часі з формуванням нової вестфальської системи міжнародних відносин, яка легітимізувала наслідки завершення Тридцятилітньої війни та закріпила домінування державного суверенітету у міжнародних відносинах. Активна зовнішня політика Б. Хмельницького стала основним інструментарієм утвердження самостійності Гетьманщини та легітимізації права гетьмана на владу [1, с. 82].

Вразливість та складність геополітичного становища України в поєднанні з тривалим періодом відсутності власної державності унеможливлювали становлення самостійності Гетьманщини без підтримки іноземних держав та перехідного напівзалежного етапу. Це зумовило появу концепції полівасалітетної залежності в зовнішній політиці Гетьманщини, суть якої полягала в легітимізації України на міжнародній арені шляхом прийняття іноземного протекторату, одночасно апелюючи до монархів на всіх геополітичних напрямках з метою отримання допомоги у протистоянні з Річчю Посполитою та уникнення правового оформлення васальної залежності Гетьманщини [11, с. 51–52; 12].

Варто зазначити, що реалізація курсу на українсько-московське зближення здійснювалась у контексті політики полівасалітету. Яскравим свідченням цього є формування та реалізація раднотського зовнішньополітичного курсу Б. Хмельницького, який передбачав створення нової антипольської коаліції в складі Гетьманщини, Трансільванії і Швеції, яка продемонструвала свою ефективність успішними військовими діями на території Польщі [13].

Зважаючи на складність становища українських земель, продовжували здійснюватись спроби відновлення суверенітету шляхом зміни протектора. Антиколоніальне повстання І. Мазепи та переорієнтація на Швецію мали на меті відновлення суб'єктності України та її активну участь у формуванні нової

європейської системи міжнародних відносин. Проте поразка шведів під Полтавою 1709 р. унеможливила зміну status quo українських земель, а остаточна перемога Петра I в Північній війні трансформувала Московське царство в Російську імперію. Це призвело до остаточної ліквідації Гетьманщини, знищення Запорізької Січі та скасування козацького устрою. Поділи Речі Посполитої значно розширили Російську імперію за рахунок українських земель, на яких у контексті реалізації політики уніфікації було створено губернії [1, с. 83].

Відтак, близько 80 % українських земель стали ключовою частиною Російської імперії, оскільки, окрім наявності економічних ресурсів, легітимізували претензії династії Романових на статус європейської. Україна не лише втратила останні атрибути державності, але й укотре стала об'єктом поділу між іноземними державами, які сутево відрізнялись політичним устроєм, культурою та цивілізаційною приналежністю, що значно ускладнювало державотворчі процеси українського народу, формуючи ментальні відмінності українського населення, яке проживало на території Австро-Угорської та Російської імперій.

Загострення міжнародних відносин у кінці XIX – на початку XX ст. перетворило “українське питання” на важливий об'єкт зовнішньої політики великих держав, які напередодні глобального конфлікту намагались посилити свої позиції та розширити сфери геополітичних інтересів за рахунок бездержавних народів.

Кардинальна трансформація міжнародних відносин зумовлена Першою світовою війною, дезінтеграція Російської та Австро-Угорської імперії призвели до відновлення української державності, а отже і продовження дипломатичних традицій, зумовлених необхідністю утвердження суверенітету в контексті формування нової системи міжнародних відносин. Центральна Рада як представницький орган українського народу започаткувала процес відновлення та інституалізації Української держави. Провал курсу на компроміс з Тимчасовим урядом та прихід до влади більшовиків призвели до проголошення Української Народної Республіки III Універсалом Центральної

Ради, що започаткувало якісно новий етап зовнішньополітичної діяльності України [14, с. 235–236].

Несприйняття ідеї української державності більшовиками та намагання відновити повний контроль над територією колишньої Російської імперії призвели до першої більшовицької агресії проти УНР. Відстоювання українського суверенітету в умовах війни та легітимізації УНР на міжнародній арені зумовили процес інституційно-правового оформлення зовнішньополітичної діяльності. Уже 22 грудня 1917 р. Голова Генерального Секретаріату УНР В. Винниченко і Генеральний секретар з міжнаціональних справ О. Шульгин підписали “Законопроект про створення Народного секретарства справ міжнародних”, який цього ж дня був схвалений на засіданні Уряду УНР. Варто зазначити, що саме ця дата з 2000 р. є професійним святом українських дипломатів [15, с. 61].

Остаточне відновлення правосуб’єктності України в міжнародних відносинах відбулось унаслідок підписання Брест-Литовського мирного договору з державами Четвертного союзу 9 лютого 1918 р. Цей договір містив положення про визнання незалежності України, окреслення її кордонів, встановлення дипломатичних відносин УНР з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною [16].

Мир з Центральними державами став важливим тактичним здобутком дипломатії УНР, оскільки дозволив відновити суверенітет Центральної Ради на території України, проте в довгостроковій перспективі перетворення УНР на союзника держав, які програвали Першу світову війну, стало стратегічним прорахунком України, оскільки дискредитувало серед військових та політичних лідерів Антанти.

Незважаючи на це, Українській Державі як спадкоємиці УНР вдалось не лише зберегти правосуб’єктність у міжнародних відносинах, але й значно розширити зовнішньополітичні зв’язки. Було встановлено дипломатичні відносини з дванадцятьма державами, у цілому де-факто і де-юре Україну визнали 30 держав світу, за кордоном відкрито 50 консульств різних типів [17, с. 5–6].

Підсумовуючи добу визвольних змагань 1917–1921 рр., варто зазначити, що йому належить ключова роль у відновленні суб'єктності України в міжнародних відносинах, збагаченні дипломатичних традицій та розширенні зовнішньополітичних зв'язків. Попри існування кількох державних утворень в зазначений період, розглядаємо Україну як єдиного правового суб'єкта міжнародних відносин, оскільки українські уряди 1917–1921 рр. уособлювали повноту внутрішньої влади та проводили незалежну зовнішню політику, спрямовану на утвердження суверенітету України на міжнародній арені [18].

Актуалізація “українського питання” та можливість зміни бездержавного статусу українських земель стали можливими внаслідок глибокої кризи міжнародних відносин та підготовки держав до чергового розподілу сфер впливу в Центральній і Східній Європі. Ревізія версальської системи здійснювалась опозиційними до неї державами під прикриттям вирішення національного питання бездержавних націй, що перетворило “українське питання” на один з ключових об'єктів політики великих європейських держав. Проголошення незалежності Карпатської України 15 березня 1939 р. та Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 р. продемонстрували прагнення українського народу поєднати кардинальні геополітичні трансформації та державотворчі традиції для відновлення суверенітету та суб'єктності України на міжнародній арені. Проте відновлення української державності не належало до геополітичних пріоритетів держав-учасників Другої світової війни [19, с. 317].

Уже 1 лютого 1944 р. Х сесія Верховної Ради СРСР ухвалила закони “Про утворення військових формувань союзних республік...” і “Про надання союзним республікам повноважень у галузі зовнішніх відносин...”, статтями 18-а, 18-б ці закони увійшли як зміни до Конституції СРСР і протягом 1944 р. були узгоджені з конституцією УРСР [20; 21]. УРСР де-юре отримала всі атрибути суверенітету в міжнародних відносинах, проте короткотривала каденція першого наркома закордонних справ УРСР О. Корнійчука, зумовлена його активним курсом на розбудову зовнішньополітичного відомства та встановлення безпосередніх дипломатичних відносин з іноземними державами,

стала яскравим свідченням залежності Києва від Москви в реалізації зовнішньополітичного курсу.

Формальна суб'єктність УРСР в міжнародних відносинах як інструментарій досягнення геополітичних цілей СРСР дозволила Україні долучитись до формування Організації Об'єднаних Націй – основи нової Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Українська делегація взяла участь у роботі установчої конференції ООН в Сан-Франциско, 26 червня 1945 р. нарком закордонних справ УРСР Д. Мануїльський підписав Статут ООН, згідно з яким Україна стала повноправним членом, державою-засновницею ООН [22, с. 37].

Посилення відцентрових тенденцій і загострення міжнаціональних відносин значно ускладнили політичну ситуацію та пришвидшили реалізацію курсу реформ на переформатування СРСР. Політична суть курсу М. Горбачова полягала в оновленні радянського устрою шляхом суттєвого послаблення комуністичної партії, авторитет якої різко падав, та посилення державного апарату. Для цього 14 березня 1990 р. були внесені зміни до конституції СРСР, які кардинальним чином змінили державний устрій: скасовано монополію КПРС на владу; введено інститут президента СРСР, яким став М. Горбачов, залишаючись Генеральним секретарем ЦК КПРС; закріплено право приватної власності [23].

Перші вибори на альтернативній основі до Верховної ради УРСР в березні 1990 р. та ухвалення 26 квітня цього ж року Закону СРСР “Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації” відіграли ключову роль у процесі суверенізації УРСР. Згідно з цим законом союзні республіки визнавались суверенними державами, які мають право виходу із СРСР та розвитку зовнішньополітичних відносин. У нових політичних умовах, лібералізації суспільно-політичного життя та активізації національних рухів це значно посилює дезінтеграційні процеси [24].

Декларація про державний суверенітет, прийнята 16 липня 1990 р. де-юре відновила правосуб'єктність України в міжнародних відносинах та заклала правові основи для виходу зі складу СРСР [25]. Ухвалення цих документів, як і

реалізація курсу на суверенізацію УРСР були активно підтримані комуністами, яким належала більшість у Верховній Раді. Зважаючи на нові політичні реалії, послаблення союзного центру, започаткування економічних реформ, вони намагались зберегти свій авторитет, дистанціюючи від Москви та розширюючи свою електоральну базу, підтримуючи ідею українського національного державотворення. Поява суверен-комуністів стала закономірним явищем дезінтеграції СРСР, скасування монополії КПРС на владу та посилення ролі Верховної Ради як вищого законодавчого органу створили необхідні умови для зміцнення номенклатури, її виходу з-під контролю Москви та перерозподілу власності [27, с. 118].

Незважаючи на це, проголошення незалежності України та її легітимізації на грудневому референдумі остаточно перетворили формальну правосуб'єктність у міжнародних відносинах у реальну та стали закономірним явищем українського державотворення. У цьому контексті теза Акта проголошення незалежності України про продовження тисячолітньої традиції державотворення не є популістською, а акцентує увагу на тяглоті української державності, а отже, і її легітимності.

Таким чином, геополітичне становище України та перманентний процес державотворення зумовили потребу активної участі українських державних утворень у міжнародній політиці, що сприяло розвитку дипломатичних традицій. Незважаючи на століття відсутності власної державності, українська еліта зберігала впливовий статус у формуванні та реалізації зовнішньої політики держав, до складу яких входили українські землі. Це значно розширило зовнішньополітичні ресурси нашої держави та відіграло ключову роль у формуванні міжнародного іміджу і зовнішньої політики незалежної України та сприяло легітимізації її правосуб'єктності у міжнародних відносинах після 1991 р.

2. 2. Інституційно-правове забезпечення реалізації зовнішньої політики України

Становлення незалежності України відбулось унаслідок кардинальної системної трансформації міжнародних відносин, зумовленої розпадом СРСР, а отже, розпочався процес формування нового міжнародного порядку. Цьому передували глобальні геополітичні зміни: поразка СРСР у “холодній війні” та крах біполярного світу, внутрішньополітичні процеси в СРСР, зокрема скасування монополії КПРС на владу, потужні відцентрові тенденції, суверенізація союзних республік. УРСР як найбільший національний союзний республіці належала ключова роль у цих процесах.

Зовнішня політика є не лише однією з ключових ознак державного суверенітету, а й інструментарієм його утвердження та забезпечення. Механізмами останнього є нормативно-правова база, яка легітимізує основні принципи та концептуальні засади зовнішньої політики, а також регламентує розподіл повноважень у здійсненні зовнішньополітичного курсу між органами державної влади, які є безпосереднім рушієм і виконавцем реалізації стратегії захисту національних інтересів на міжнародній арені [28, с. 100].

Відсутність незалежної держави протягом тривалого часу нівелювала всі традиції української дипломатії, наявність Міністерства закордонних справ УРСР та статусу співзасновниці ООН були атрибутами декларативного суверенітету радянської України в міжнародних відносинах.

Реальні зміни статусу зовнішньополітичного відомства УРСР розпочалися у період “перебудови”. За словами українського дипломата В. Хандогія, сфера зовнішньої політики та міжнародних відносин стала чи не єдиною, де відбулися важливі зміни на краще як в глобальному, так і в національному відтинках [29, с. 17].

Уже 29 квітня 1990 р. колегія Міністерства закордонних справ УРСР розглянула питання “Про участь МЗС УРСР у розробці концепції діяльності УРСР на міжнародній арені в нових умовах”. В основі такого підходу мав бути покладений новий розподіл повноважень між республіканським та загальносоюзним зовнішньополітичним відомством.

Ключова роль на цьому етапі в зовнішньополітичній діяльності належала Верховній Раді України, обраній на перших демократичних парламентських

виборах. Безпосередня практична робота у цьому напрямі велася Комісією у закордонних справах Верховної Ради. Саме на її засіданні 28 червня 1990 р. ухвалено рішення, відповідно до якого МЗС УРСР у двотижневий термін мав підготувати і внести на розгляд Комісії пропозиції щодо законодавчого забезпечення зовнішньополітичної діяльності УРСР [10, с. 619].

Проте загальноприйнятою датою народження зовнішньої політики України стало 16 липня 1990 р., коли Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет, яка легітимізувала курс на реалізацію стратегії суб'єктності України в міжнародних відносинах. І хоча прийняття цього документа зумовлювалось такими зовнішніми чинниками, як розпад союзу та так званий “парад суверенітетів” республік, але саме цей документ мав ключове значення у становленні самостійної демократичної України. Саме в ньому УРСР проголошувалась суб'єктом міжнародного права: “Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки... Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах...” [30].

Декларація про державний суверенітет заклала правові основи незалежності України, оскільки збереження територіальної цілісності та суверенітет у внутрішній та зовнішній політиці були проголошені пріоритетними напрямками державного будівництва.

Отже, вперше за довгі роки декларативної державності Україна заявила про себе на міжнародній арені як рівноправний суб'єкт міжнародних відносин та задекларувала намір на активну участь у зовнішньополітичних відносинах із метою забезпечення миру та безпеки в світі, розвитку рівноправних відносин з іншими країнами. Незважаючи на це, прийняття Декларації, як зазначалось, зумовлене більшою мірою зовнішніми чинниками, ніж власною ініціативою ВР

УРСР. А вже до 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет були ухвалені у восьми союзних республіках, зокрема Естонською РСР ще 16 листопада 1988 р. Таке запізнення пояснюється консерватизмом української комуністичної правлячої верхівки, яка не наважувалась дистанціювати від Москви, і лише після прийняття Декларації про суверенітет РРФСР та чіткої позиції Б. Єльцина аналогічний документ був ухвалений ВР УРСР [31, с. 101]. Оскільки процес суверенізації відбувався у контексті дезінтеграції СРСР, для Києва було дуже важливо встановити безпосередні відносини з іншими радянськими республіками, які протистояли союзному центру. У листопаді 1990 р. у Києві було підписано договір про співробітництво між УРСР і РРФСР. До кінця 1990 р. двосторонні угоди укладені з республіками Балтії, Білоруссю, Узбекистаном та Казахстаном. Паралельно розпочато процес налагодження двосторонніх відносин з іншими державами [31, с. 14].

Ще одним важливим аспектом становлення законодавчої бази зовнішньої політики України стала Постанова Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. “Про реалізацію Декларації про державний суверенітет в сфері зовнішніх зносин”. У цьому документі зазначалось, що встановлення та розвиток дипломатичних відносин мають бути спрямовані на ефективне забезпечення інтересів України та їх пріоритетність. Особлива увага приділялась на спрямування зусиль щодо забезпечення безпосередньої участі України в загальноєвропейському процесі та європейських структурах [32].

Проголошення незалежності України, яке було логічним продовженням курсу, закладеного Декларацією про державний суверенітет, зумовило перехід зовнішньополітичного напрямку від вирішення теоретико-декларативних завдань до прагматичних, безпосередньо пов'язаних з утвердженням незалежності України на міжнародній арені, шляхом легітимізації суверенітету та встановлення двосторонніх міждержавних відносин. У цьому контексті варто згадати Закон України “Про правонаступництво України”, який підтверджував міжнародні зобов'язання нашої держави, що набула УРСР до 24 серпня 1991 р. та сприяв формуванню позитивного іміджу незалежної України на міжнародній арені. Ключову роль в цих процесах відіграв грудневий референдум 1991 р.,

який легітимізував незалежність України, створивши необхідні політико-правові умови для визнання самостійності, а, зокрема, суверенітету держави в міжнародних відносинах.

Створення незалежної держави вимагало формування власної зовнішньополітичної доктрини, становлення міжнародної політики України на концептуальному рівні. Основні принципи зовнішньої політики України були викладені у зверненні, яке ухвалила ВРУ 5 грудня 1991 р. “До парламентів і народів світу”. Реалізуючи стратегію суб’єктності України в міжнародних відносинах, ВРУ 10 грудня 1991 р. ухвалила Закон “Про чинність міжнародних договорів на території України”. З метою забезпечення непорушності прав і свобод людини, документ встановив, що “укладені і ратифіковані Україною міжнародні угоди становлять невід’ємну частину національного законодавства” [33].

Важливе значення в контексті формування нормативно-правової бази зовнішньої політики належить документу, який ухвалила Верховна Рада України 2 липня 1993 р. “Про основні напрямки зовнішньої політики України”. Насамперед у ньому визначались національні інтереси України, засади та завдання зовнішньополітичного курсу, спрямованого на реалізацію та забезпечення цих інтересів [34].

Засади міжнародного курсу України ґрунтуються на здійсненні відкритої зовнішньої політики та прагненні до співробітництва з усіма зацікавленими партнерами. Двосторонні та багатосторонні відносини Київ прагне розбудовувати на основі принципів рівноправності та невтручання у внутрішні справи. До того ж в аналізованому документі акцентується увага на засудженні Україною війни та дотримуванні принципу незастосування сили, вирішення міжнародних конфліктів виключно мирним шляхом. Вагомим є пункт про невизнання жодних територіальних претензій до себе, а також відмову від територіальних претензій до інших держав. Актуальним було декларування дотримання принципу неподільності міжнародного миру й міжнародної безпеки та підходу “безпека для себе – через безпеку для всіх”. Означення позиції стосовно розташування збройних сил інших держав на території

України, що в контексті вирішення питання поділу Чорноморського флоту з РФ зміцнило позицію української сторони – згодом цей пункт включено до Основного закону нашої держави. У третьому розділі документа зазначається: “Україна здійснює активну, гнучку і збалансовану зовнішню політику на таких напрямках: розвиток двосторонніх міждержавних відносин; розширення участі в європейському регіональному співробітництві; співробітництво в рамках СНД; членство в ООН та інших універсальних міжнародних організаціях” [34].

Головні пріоритети зовнішньої політики України, згідно з документом, полягають у забезпеченні національної безпеки; розвитку національної економіки; сприянні науково-технічному прогресу; участі у вирішенні глобальних проблем сучасності; контактах з українською діаспорою; інформаційній функції. Забезпечення національної безпеки України полягає у створенні міжнародних систем універсальної та загальноєвропейської безпеки – саме участь в них є основним механізмом досягнення цього пріоритету [34].

Отже, Постанова ВР України “Про основні напрямки зовнішньої політики України” заклала теоретико-концептуальні основи зовнішньополітичної діяльності України. Задекларовані завдання, напрями, пріоритети та засади стали основою загальної концепції зовнішньої політики України від двосторонніх міждержавних відносин до участі в міжнародних організаціях та системах колективної безпеки.

“Основні напрями” визначили та закріпили багатовекторність зовнішньої політики України, оскільки не окреслювали стратегічні й навіть пріоритетні вектори. Аргументом на користь тези про легітимізацію багатовекторності зовнішньої політики України “Основними напрямками” є те, що цей документ залишався чинним протягом 17 років, аж до ухвалення Закону України “Про засади внутрішньої та зовнішньої політики” в 2010 р. Відсутність конкретної мети зовнішньої політики України в перші роки незалежності звела дипломатичні зусилля Києва до виходу з-під геополітичного впливу Росії та спроб перебудувати двосторонні відносини на основі поваги суверенітету та добросусідства [35].

Закладені “Основними напрямками зовнішньої політики України” принципи зовнішньополітичного курсу нашої держави були підтверджені Воєнною доктриною, затвердженою ВРУ 19 жовтня 1993 р. Суть цього документа полягала в оборонному характері військово-політичної стратегії України та необхідності участі нашої держави у формуванні універсальної та загальноєвропейської системи колективної безпеки. Вкотре підтверджено позаблоковий статус та курс на ядерне роззброєння та акцентовано увагу на забороні розміщення іноземних військ на території України.

З метою адаптації зовнішньополітичної діяльності України до норм міжнародного права 22 грудня 1993 р. український парламент ухвалив Закон “Про міжнародні договори України”, який регламентував процедуру укладання, виконання та денонсації договорів, стороною яких є наша держава. Законом також визначалась процедура ратифікації та види договорів, які їй підлягають [36].

Остаточно інституалізація зовнішньої політики була легітимізована Конституцією України 1996 р., стаття 18 якої визначає основну мету зовнішньої політики України: “...спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права”. До того ж, Основний закон визначив ключову роль інституту президента, який здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави.

Визначення основних дефініцій, принципів та концептуальних основ національної безпеки України зафіксовано у Концепції (основах державної політики) національної безпеки держави, ухваленій українським парламентом 16 січня 1997 р. Зовнішньополітичному курсу як складовій політики національної безпеки відводились завдання інтеграції в наявні та створювані системи колективної безпеки, унеможливлення агресії та воєнних конфліктів [37].

Геополітичні виклики XXI ст. та загострення внутрішньополітичної кризи в Україні, а також реалізація курсу на зближення з ЄС і НАТО зумовили

необхідність перегляду концепції національної безпеки, що знайшли своє відображення в Законі України “Про основи національної безпеки України”, ухваленому ВРУ в червні 2003 р. Він передбачав активізацію міжнародної політики України з метою створення сприятливих умов економічного та соціального розвитку держави. У цьому законі визначено необхідність поглиблення співпраці з НАТО для набуття членства в цій організації. Не менш важливим напрямом політики національної безпеки України визначено адаптацію законодавства України до законодавства ЄС.

Формування нормативно-правової бази зумовлювало необхідність розвитку інституційно-кадрового забезпечення реалізації зовнішньополітичного курсу України, розбудови та реорганізації української дипломатичної служби. Ініціатором реформування МЗС України став перший Міністр закордонних справ незалежної України Анатолій Зленко. Саме з його ініціативи 7 липня 1993 р. Кабінет Міністрів України затвердив оновлену структуру центрального апарату МЗС [38, с. 32–33].

Ще одним важливим кроком оптимізації діяльності української дипломатії стало затвердження Президентом України “Положення про дипломатичну службу в Україні”, яке не лише регламентувало порядок присвоєння дипломатичних рангів, але й стало одним з атрибутів дипломатичної служби як частини державної.

Незважаючи на всі труднощі, станом на січень 1994 р. дипломатичні відносини Україна встановила з 132 державами, на кінець року були акредитовані посли 78 держав, з них 55 із резиденцією в Києві. Через рік у системі МЗС України налічувалось вже 46 закордонних дипломатичних установ. Це дозволило розпочати втілення реалізації стратегії суб’єктності в міжнародних відносинах шляхом активної участі у формуванні нової постбіполярної системи міжнародних відносин [19, с. 231–232].

Відтак, становлення інституційно-правової основи реалізації зовнішньополітичного курсу розпочалось суверенізацією УРСР, проголошенням незалежності та завершилося реорганізацією українського дипломатичного корпусу, формуванням зовнішньополітичних концепцій та

теоретичних основ зовнішньополітичної діяльності. Основною метою цього процесу було перетворення зовнішньої політики як ознаки суверенітету на дієвий інструментарій легітимізації та зміцнення української незалежності. Нормативно-правова база та дипломатичний корпус стали механізмами задіяння цього інструментарію. Саме тому вони потребують оновлення відповідно до вирішення поставлених завдань та зовнішньополітичних викликів, адже без їхньої перманентної модернізації зовнішня політика залишається формальним атрибутом суверенітету.

Невизначеність української політичної еліти в перші роки незалежності зумовила легітимізацію багатовекторності зовнішньої політики України. Перманентні внутрішньополітичні протистояння та неформальні компроміси перетворили багатовекторність з тактичного способу адаптації в нових геополітичних умовах на багаторічну зовнішньополітичну стратегію, що своєю чергою призвело до втрати Україною суверенітету над Кримом і частиною Донбасу та відсутністю адекватної реакції цивілізованої міжнародної спільноти.

РОЗДІЛ 2

ПРІОРИТЕТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В НОВІТНІЙ СИСТЕМІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ КООРДИНАТ

2. 1. Особливості та проблеми становлення України як суб'єкта нової системи міжнародних відносин

Держави як первинні та основні суб'єкти міжнародного права відіграють ключову роль у міжнародних відносинах, реалізують зовнішньополітичний курс, основою якого є міжнародна правосуб'єктність. Попри те, що інститут міжнародної правосуб'єктності є ключовим та основоположним у системі міжнародного права, існує багато різних підходів до його визначення, а отже, і критеріїв, яким повинні відповідати держави, аби бути повноправними суб'єктами міжнародних відносин. Більшість дослідників виділяють такі елементи правосуб'єктності: правоздатність (здатність мати права та обов'язки), дієздатність (здатність здійснювати права, а відповідно і обов'язки) і деліктоздатність (можливість бути суб'єктом відповідальності). Зазначмо, що у випадку держави правоздатність і дієздатність ототожнюються [39].

У ялтинсько-потсдамській системі міжнародних відносин головним критерієм незалежності, а зокрема міжнародної суб'єктності, є членство в ООН. Проте приклад України, яка є однією з співзасновниць ООН, була непостійним членом Ради Безпеки (1948–1949 рр., 1984–1985 рр.), але не володіла реальним суверенітетом не лише у зовнішніх відносинах, але й у внутрішньополітичному курсі, а незалежність здобула лише в 1991 р., яскраво демонструє формальність цього критерію. Саме тому суб'єктність у міжнародних відносинах розглядаємо як формування та реалізацію незалежного зовнішньополітичного курсу держави, спрямованого на захист національних інтересів та унеможливлення прийняття політичних рішень, які б стосувались безпосередньо суб'єкта міжнародних відносин та не були попередньо узгоджені з ним [40, с. 66].

Становлення міжнародної суб'єктності держави – складний та тривалий процес, результативність якого залежить від зовнішніх (стан системи міжнародних відносин та геополітичне становище держави) та внутрішніх чинників (легітимність політичного режиму, досвід державного будівництва,

наявність національної еліти, рівень національної свідомості громадян, об'єм матеріальних ресурсів).

Особливості та проблеми становлення України як суб'єкта міжнародних відносин зумовлювались специфікою транзиту УРСР в незалежну Україну, який відбувався в умовах кардинальної трансформації системи міжнародних відносин, спричиненої розпадом СРСР. Проголошення незалежності України унеможливило збереження статус кво та стало потужним каталізатором дезінтеграційних процесів на пострадянському просторі та геополітичних змін у світі.

Ухвалення Верховною Радою УРСР Акта проголошення незалежності України та інших революційних постанов, спрямованих на департизацію державного апарату, силових відомств, а отже, і початок розбудови самостійної держави стали можливими завдяки позиції партійної номенклатури. Абсолютна більшість мандатів (373 з 442) у ВРУ належала комуністам або консерваторам, які після обрання вийшли з КПУ. Саме їхня активна участь забезпечила проголошення незалежності України: за Постанову “Про проголошення незалежності України” віддано 321 голос, за Акт проголошення незалежності – 346 [41, с. 534–548].

Участь суверен-комуністів у процесі суверенізації УРСР та виходу Києва з-під юрисдикції союзного центру зумовлювалась загостренням економічної кризи, актуалізацією національно-державного будівництва, падінням авторитету КПРС та поразкою в холодній війні, крахом комуністичної ідеї. До того ж, варто зазначити, що ключову роль у проголошенні незалежності України відіграли зовнішні чинники – серпневий путч ДКНС, а не внутрішньополітичні процеси. Саме загроза згортання політичних реформ, відновлення надцентралізованої моделі державного управління, а отже, й ієрархічного підпорядкування республіканської еліти союзному центру заклали основу для політичного компромісу між суверен-комуністами та націонал-демократами. Обидві групи були ідеологічними опонентами та переслідували взаємовиключні цілі, але відсутність тактичного союзу позбавляла суверен-

комуністів та націонал-демократів не лише можливості досягнути поставленої мети, але й зберегти статус кво.

Важко не погодитись з О. Бойко, котрий з цього приводу зазначав: “...прийняття Акту проголошення незалежності не було свідченням перемоги опозиції та поразки консерваторів, воно, по суті, юридично закріпило компроміс, що склався...між прагматичною частиною старої партійно-державної номенклатури та лідерами націонал-демократичних сил” [42, с. 220].

Варто зазначити, що попри революційність рішень Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р., вичікувальна позиція республіканської еліти на чолі з Л. Кравчуком кардинально відрізнялась від активних дій керівництва РРФСР, спрямованих на подолання ДКНС. Більшість парламентарів намагались дистанціюватись від подій у Москві, зафіксувати статус кво з можливістю налагодження діалогу з представниками ДКНС на рівних, звичайно, за умови їхньої перемоги [2, с. 67].

Загалом, проголошення незалежності України стало результатом політичного компромісу суверен-комуністів та націонал-демократів, який поступово трансформувався з тактичного союзу у нестабільну, але довготривалу співпрацю, яка заклала основу національного державотворення та визначила основні пріоритети державного будівництва, зокрема у сфері зовнішньополітичних відносин. Але проблема полягає не у співпраці колишніх політичних опонентів, що є швидше нормою, аніж винятком для демократичних держав, а у тому, що кожна зі сторін переслідувала не просто різні й дуже часто взаємовиключні цілі, при цьому обидві групи намагались максимально використати одна одну.

Т. Кузьо в працях називає співпрацю комуністів та націонал-демократів в контексті розбудови незалежної держави “типовим пактовим переходом” [43, с. 28–30] та аналізує початковий період незалежності з точки зору квадратранзиту. Варто зазначити, що такі пакти або угоди між ідеологічними опонентами є характерними, а в деяких випадках і необхідними для трансформації політичного режиму без кровопролиття. Проте, на відміну від центральноєвропейських чи латиноамериканських держав, Україна була

позбавлена не лише демократії та ринкової економіки, але й паралельно повинна була вирішувати питання державного і національного будівництва. Оскільки “...УРСР трансформувалась у незалежну Україну квазідержавою та квазінацією...”, то це зумовило “дилему одночасності”, яка значно ускладнила не лише курс на ринкову економіку, лібералізацію суспільно-політичного життя, утвердження суб’єктності в міжнародних відносинах, але й національно-державне будівництво в цілому.

Крім того, неформальні домовленості між українськими комуністами та націонал-демократами у більшості стосувались не шляхів суспільно-політичних реформ, а питань збереження влади і розподілу ресурсів та власності.

В. Литвин погоджується з цією тезою: “...партноменклатура под предводительством Л. Кравчука заключала с национал-демократами своего рода паритетную сделку: мы запрещаем партию как преступную организацию, а в качестве компенсации нам гарантируются новые должности, право на участие в разделе партийного имущества...” [44, с. 216–217].

Сучасний український політолог Є. Магда називає першого Президента України: “...промоутером ситуативного злиття націонал-демократів і представників колишньої комуністичної еліти як номенклатури незалежної України, що заклало основи крихкого елітного компромісу і мінімізувало процес оновлення системи державного управління” [45, с. 61].

Проте досвідчені вчорашні комуністи виявились адаптованішими до нових політичних умов, ніж націонал-демократи, і тому перші зуміли зберегти домінуюче становище та здобули більше політичних бонусів. Натомість націонал-демократи не змогли консолідуватись та стати серйозною альтернативою колишній номенклатурі, яка поступово трансформувалась у партію влади. Забезпечуючи легітимність колишніх комуністів при владі, націонал-демократи зосередились на досягненні зовнішніх атрибутів державності, питаннях розвитку мови та культури, затвердження національної символіки і тощо [46, с. 37–39].

Аналізуючи вплив радянського минулого на державотворення періоду незалежності, доходимо висновку, що незалежна Україна зовсім не була новою

за своєю суттю, адже до 1996 р. чинність зберігала Конституція УРСР, а більшість державних установ, створених у період СРСР, просто трансформувались у державний апарат незалежної держави, залишаючись радянськими за своїм змістом, стилем роботи та принципами функціонування.

Найчіткіше і логічніше наслідки перебування України в складі СРСР сформулював Олександр Мотиль: “Радянська влада передала Україні лінгвістично цілісне населення, що нагадує націю, сукупність політичних діячів, що нагадують еліту, й адміністрацію, що нагадує державу” [47. р.105]

Це також стало наслідком неформального компромісу між комуністами та націонал-демократами і значно зміцнило позиції перших, які з влади так і не йшли. Саме колишні партійні та державні номенклатурники після проголошення незалежності України виявились єдиною силою, яка володіла досвідом організації та реалізації державного управління. Проте цей досвід обмежувався виконанням розпоряджень і директив, підготовкою звітів, але не готовністю до самостійних дій чи формування і реалізації стратегій розвитку, оскільки КПУ була територіальним осередком КПРС, то її повноваження обмежувались виконанням постанов Москви [46, с. 35–36].

Головним викликом для розбудови молодої держави став не провіденціалізм правлячої еліти, а пріоритети, які для себе визначили її представники. Питання національного і державного будівництва стали ідеологічним обґрунтуванням та допоміжним інструментарієм у боротьбі за збереження влади і перерозподіл власності та ресурсів.

Справжнім тестом на громадянську і національну свідомість для українців став Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р., який повинен був легітимізувати проголошення незалежності України. За результатами референдуму, Акт проголошення незалежності України підтримано в усіх 27 адміністративних одиницях України. Участь у голосуванні взяли 84 18 % виборців. Підтримали незалежність 90, 92 %. Позитивну відповідь дало населення усіх областей, зокрема й традиційно налаштоване населення Криму (54, 19 %) та Севастополя (57, 07 %). Такий результат розпочав процес

міжнародного визнання України та остаточно легітимізував новий політичний устрій, який було оголошено 24 серпня 1991 р.

Об'єктивні аналітики ніколи не ототожнювали результати грудневого референдуму з рівнем національної свідомості. Незалежність асоціювалась із економічним добробутом, і голосували не так за неї, як проти союзного центру. Ще одним аргументом на цю користь є результати всесоюзного референдуму, який відбувся 19 березня цього ж року: 70 % населення УРСР підтримало збереження СРСР в оновленому форматі [40, с. 68–69].

Паралельно з референдумом проводились вибори Президента України, на яких переконливу перемогу (61, 52 % голосів) здобув колишній завідувач ідеологічного відділу КПУ та досвідчений партійний номенклатурник Л.Кравчук. Націонал-демократи не змогли висунути єдиного кандидата, колишні дисиденти асоціювались з остаточно розривом з Росією та українізацією, але більшість виборців прагнула мінімізувати радикальні перетворення, тому В. Чорновіл набрав трохи більше третини голосів [48, с. 88–89].

Перемога Л. Кравчука, який трансформувався з партійного функціонера у ідеолога суверенітету та прихильника незалежності, продемонструвала відсутність перспективи кардинальних змін та бажання інтегрувати старі радянські цінності до нової політичної системи [43, с. 27–28].

Результати обох волевиявлень українців 1 грудня стали яскравим свідченням амбівалентності орієнтації більшості українців, які, з одного боку, проголосували за незалежність, а з іншого – прагнули врівноважити її шляхом консервації радянських елементів суспільно-політичного життя. Проголосити незалежність виявилось набагато легше, ніж подолати спадщину радянської системи [48, с. 88–89].

Отже, проукраїнські орієнтації населення були досить вираженими, аби їх врахувала еліта, але водночас надто слабкими, щоб стати квінтесенцією державного будівництва у незалежній Україні та подолати, а не законсервувати, радянські пережитки.

Підсумовуючи вищезгадане, доходимо висновку, що трансформація УРСР в незалежну Україну шляхом пактового переходу (неформальний компроміс між колишніми комуністами та націонал-демократами) значно ускладнила подальший політичний розвиток молодій державі. Неготовність еліти, яка опинилась при владі, ставити загальні інтереси вище від власних призвела до імітації національно-державного будівництва та проведення реформ. Це мало наслідком невизначеність чітких основних пріоритетів у сфері міжнародних відносин та перетворило зовнішню політику України у заручника внутрішньополітичних процесів, які супроводжувались перманентними протистояннями та відсутністю консенсусу стосовно місця та ролі України в новій постбіполярній системі міжнародних відносин, яка формувалась.

Аналізувати зовнішньополітичні обставини становлення України як суб'єкта міжнародних відносин варто в контексті кардинальних геополітичних трансформацій. Попри майже півстолітнє протистояння періоду “холодної війни”, глобальної двосистемності Захід–Схід та двополісності в міжнародних відносинах, міжнародна спільнота, а особливо нова єдина наддержава США, виявилась зовсім не готовою до такої швидкої дезінтеграції СРСР та утворення нових незалежних держав.

Адміністрація Дж. Г. У. Буша реалізовувала політику нормалізації відносин з СРСР та поступово переходила від стратегії стримування до підтримки реформ М. Горбачова з метою інтеграції СРСР у міжнародну систему. Це зумовлювалось зміною зовнішньої політики Москви, підтримкою коаліції сил ООН під час війни в Перській затоці, усуненням прорадянських комуністичних режимів у Східній Європі та підтримці американських ініціатив у сфері контролю над озброєннями. Така політика США повинна була нейтралізувати антизахідні й реваншистські настрої в самій Росії [49, с. 24]. Адже, враховуючи досвід Другої світової війни, у Вашингтоні розуміли, що забезпечити довготривалий мир можна лише шляхом перетворення колишніх ворогів на партнерів чи союзників.

Апогеем підтримки США курсу М. Горбачова на реформування та оновлення СРСР став візит Дж. Г. У. Буша до Києва і його виступ у Верховній

Раді УРСР. У своїй промові, яка згодом отримала скептично-саркастичну назву “Chicken Kiev speech”, він закликав українців відмовитись від здобуття незалежності.

Ця промова викликала хвилю обурення як в Україні, оскільки візит політика такого рівня вважався підтримкою курсу на незалежність, так і в США, бо продемонстрував неготовність Вашингтона до кардинальних геополітичних змін.

Очевидно, що така, політично невігідна для президента США, підтримка М. Горбачова зумовлювалась прагматичною необхідністю збереження СРСР, адже набагато простіше вести діалог з однією, навіть ослабленою, ядерною наддержавою, ніж з 15 новими незалежними, 4 з яких володіли ядерною зброєю. Щодо України, то в адміністрації президента США усвідомлювали, що, у випадку дезінтеграції СРСР, їм доведеться співпрацювати з українськими комуністичними лідерами, які були менш передбачуваними та консервативнішими, ніж перший Президент СРСР [40, с. 69–70].

Серпневий путч не лише став каталізатором дезінтеграції СРСР, але й змінив позицію США стосовно М. Горбачова, який переставав контролювати ситуацію та втрачав владу в СРСР. Визнання незалежності США балтійських республік 2 вересня 1991 р. продемонструвало готовність Вашингтона надати підтримку авторитетному Б. Єльцину та його курсу на департизацію як альтернативі оновленого СРСР М. Горбачова. Зважаючи на факт проголошення незалежності України під тиском української діаспори Сенат США 20 листопада 1991 р. закликав визнати незалежність України після позитивного результату на Всеукраїнському референдумі. У свою чергу Дж. Буш 27 листопада 1991 р. заявив про готовність виконати резолюцію Сенату лише після того, як Росія визнає незалежність України. Як зазначає Н. Городня, таке рішення продемонструвало не лише згоду на розпад СРСР, але й було результатом вибору між М. Горбачовим і Б. Єльциним [49, с. 26].

У 1991 р. незалежна Україна успадкувала третій у світі, після США та Росії, за розміром ядерний потенціал. На території нашої держави знаходилося 222 одиниці розгорнутих засобів стратегічних наступальних озброєнь, зокрема

130 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) РС-18 (SS-19), 46 міжконтинентальних балістичних ракет РС-22 (SS-24), 46 важких бомбардувальників, оснащених крилатими повітряного базування далекого радіуса дії. Згідно з умовами Договору про СНО за цими носіями сумарно числилось 1594 ядерні заряди. Крім цього, на території України знаходилась велика кількість тактичних ядерних боєприпасів, вивезених СРСР з території держав – колишніх членів Організації Варшавського Договору [50, с. 330–331].

Саме тому питання третього в світі ядерного арсеналу з моменту проголошення незалежності України до середини 1996 р. залишалось пріоритетним у контексті будь-яких зовнішньополітичних контактів із Заходом і Росією. За словами першого Міністра закордонних справ України, ця проблема знаходилась в епіцентрі міжнародної політики. Адже від вирішення ядерного статусу України залежала стабільність та ефективність нерозповсюдження ядерної зброї, згідно з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р. [50, с. 328].

З огляду на цю позицію, держсекретар США Дж. Бейкер 12 грудня 1991 р. оприлюднив критерії визнання США нових держав, а саме: військова, особливо ядерна безпека; демократія; ринково-орієнтована економіка. І лише після отримання позитивної відповіді від керівництва пострадянських держав стосовного готовності дотримуватись цих критеріїв, Вашингтон 25 грудня 1991 р. визнав незалежність цих держав, зокрема України.

Інше, інтеграція незалежної України до міжнародної спільноти та її суб'єктивізація на міжнародній арені безпосередньо обумовлювались відмовою від ядерної зброї.

Слід наголосити, що реалізація курсу Україною щодо здобуття без'ядерного статусу відбувалась паралельно з поділом майна колишнього СРСР між Україною і РФ, а також російсько-українськими суперечками, що значно ускладнило досягнення без'ядерного статусу і становлення України як повноцінного суб'єкта міжнародних відносин.

Становлення українсько-російських відносин відбувалось в контексті дезінтеграції СРСР – на цьому етапі еліти двох найпотужніших республік

виступали ситуативними союзниками у протистоянні з союзним центром. Ці відносини можна охарактеризувати, як спробу використати одне одного, дуже часто в взаємовиключних цілях.

Основою цих двосторонніх відносин стала формула “Крим – за Кремль”, яка на думку О. Бойка, найкраще відображає основні пріоритети України та РФ в контексті розпаду СРСР та формування нової геополітичної реальності. Основним завданням Києва було збереження кордонів колишньої УРСР та забезпечення українського суверенітету над усією її територією. Для російської політичної еліти, уособленням якої був Б. Єльцин, пріоритети полягали в забезпеченні персональної політичної першості в межах РФ та встановленні контролю над більшою частиною пострадянського простору [42, с. 318].

Одразу після поразки ДКНС, а отже, остаточної дискредитації союзного центру та перетворення Б. Єльцина на головного політика Росії, Москва і Київ з ситуативних союзників трансформувались у конкурентів, а дуже часто – відкритих опонентів.

Необхідність збереження контролю над Україною зумовлювалась місцем останньої в політичному житті Росії протягом останніх трьохсот років. Інкorpорована до складу імперії Україна, позбавлена атрибутів державності та автономії, ніколи не була колонією класичного варіанту, а розглядалась імперським центром як частина метрополії. Окрім економічного потенціалу, українські землі були важливим зовнішньополітичним ресурсом, до того ж Україна в російському великодержавному (імперському) проекті легітимізувала тяглість російської державності, лідерство слов'янського світу та претензії на статус європейської держави.

Саме тому головною геополітичною подією розпаду СРСР, за З. Бжезінським, є відокремлення України від Росії. Екс-радник президента США з національної безпеки доходить висновку: “Втрата України є геополітично важливим моментом з причин суттєвого обмеження геостратегічного вибору Росії. ... без України з її 52-мільйонним населенням будь-яка спроба Москви реанімувати радянську імперію сприяла, певно, тому що в гордій самоті Росія опинилась б заплутаною в затяжні конфлікти з

неслов'янськими народами, які піднялися на захист своїх національних і релігійних інтересів, війна з Чечнею стала першим тому прикладом” [51, с. 92].

Головним способом збереження Києва у сфері впливу Москви було унеможливлення суб'єктивізації України в міжнародних відносинах шляхом її дискредитації в очах міжнародної спільноти, створення ситуації безальтернативності геополітичного вибору України, що призвело б до орієнтації виключно на Росію.

Стратегія РФ щодо нових незалежних держав і ядерної зброї, яка перебувала на її території відома, як “План Арбатова”. Головна ідея цього документа полягає в повному ядерному роззброєнні пострадянських республік, необхідності узалежнити міжнародне визнання нових держав від їхнього без'ядерного статусу. Важливим завданням окреслено маневрування з питаннями правонаступництва СРСР, аби не успадкувати всі договірні зобов'язання. Пропонувався варіант перетворення нових держав на суб'єктів радянських договорів, зокрема СНО-1, що автоматично означало успадкування частини боргів та зобов'язань СРСР [52, с. 17–18].

Роззброєння України за цим сценарієм дозволяло Кремлю привласнити найцінніші компоненти ядерної зброї, яка знаходилась на території нашої держави, ослабити український ВПК та усунути конкурента на ринку озброєнь. Окрім того, Москва відстоювала форсоване роззброєння України, розраховуючи, що без'ядерна Україна стане не цікавою міжнародній спільноті, що дозволить зберегти Київ у сфері впливу Москви. Економічний аспект плану полягав у монополізації російського впливу на енергетичний сектор України, зокрема постачання паливних касет для АЕС (ТВЕЛів) [52, с. 18–20].

У цілому “План Арбатова” зводиться до дискредитації ідеї незалежності України не лише західних держав, але й самих українців. Продемонструвати економічні збитки незалежності та неготовності міжнародної спільноти прийняти незалежну Україну. У такий спосіб створити основу для участі України в геополітичних проектах Кремля, спрямованих на відновлення СРСР.

Одним з ключових інструментаріїв збереження домінуючого впливу РФ на пострадянському просторі стала Співдружність Незалежних Держав. Основна

мета цього інтеграційного утворення полягала у легітимізації розпаду СРСР зі збереженням наявних торговельно-економічних відносин між пострадянськими республіками та унеможливленням повторення “югославського сценарію” на теренах колишнього СРСР.

8 грудня 1991 р. Президент України Л. Кравчук, Президент РФ Б. Єльцин та Голова Верховної Ради Білорусі С.Шушкевич у Мінську підписали Угоду про створення СНД. В Угоді констатується припинення існування СРСР як суб’єкта міжнародного права та геополітичної реальності. До сфер спільної діяльності було віднесено: координація зовнішньополітичної діяльності; співробітництво у формуванні й розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського і євразійського ринків, у галузі митної політики; співробітництво в розвитку систем транспорту і зв’язку; співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища; участь у створенні всеосяжної міжнародної системи екологічної безпеки; питання міграційної політики; боротьба з організованою злочинністю. Варто зауважити, що Угода про утворення СНД оголошувалась відкритою для приєднання всіх пострадянських республік, а також інших держав, які поділяють її цілі та принципи. Утворення СНД виявилось компромісом між повним роз’єднанням України та Росії й утворенням напівконфедеративного типу, бажаного для Москви [53, с. 234].

Саме тому відразу після створення СНД уряд Єльцина розпочав кампанію перетворення СНД в оновлений СРСР. Зокрема, готуючи документи про утворення та функціонування СНД, навмисно не визначалось статусу цього міждержавного утворення. Вважалось, що пострадянські республіки підтримають еволюцію СНД в напрямку об’єднання в єдину державу, оскільки не зможуть існувати у відриві від РФ.

Українське керівництво на чолі з Л. Кравчуком зайняло чітку позицію стосовно СНД як інструментарію “цивілізованого розлучення”, відхиляючи усі заходи РФ стосовно перетворення СНД в наддержаву.

ВРУ 10 грудня 1991 р. ратифікувала Угоду про утворення СНД із застереженнями. Їх суть полягає у забезпеченні територіальної цілісності та суверенітету України після набуття чинності Угоди про створення СНД.

Для посилення українських позицій у переговорному процесі український парламент 20 грудня ухвалив Заяву з приводу укладення Україною Угоди про СНД. В цьому документі акцентувалась увага на статусі України як незалежної держави, суб'єкта міжнародного права Заява стала офіційним тлумаченням Мінської угоди і зобов'язувала керуватися нею у діяльності Президента, Прем'єр-міністра та інших структурних ланок виконавчої влади.

21 грудня 1991 р. керівники 11 з 15 колишніх союзних республік підписали в Алма-Аті Протокол до Угоди, в якому фіксувалося утворення на рівноправних засадах Співдружності Незалежних Держав. Було також ухвалено Декларацію, яка підтвердила головні цілі та принципи СНД та внесла низку істотних уточнень. На зустрічі 21 грудня відбулось по суті повторне утвердження СНД в розширеному складі.

Виступаючи 4 квітня 1992 р. на міжнародному Бертельсманівському форумі (ФРН), Президент Л. Кравчук так охарактеризував позицію України щодо СНД: "СНД не є ані державою, ані наддержавою. Вона не є суб'єктом міжнародного права і міжнародних відносин. СНД – це форма співробітництва незалежних держав, які самостійно відповідають за свій внутрішній розвиток і відносини з іншими державами" [53, с. 336].

Попри чітку позицію України, статут СНД, який повинен був завершити інституалізацію цієї організації створюався так, аби унеможливити дистанціювання членів співдружності від Москви. Статут СНД прийнято 22 січня 1993 р. і до цього часу не підписано Президентом України та не ратифіковано ВРУ. Оскільки положення цього документа суперечили Заяві Верховної Ради України з приводу утворення СНД та обмежували суверенітет України як незалежної держави, особливо в сфері національної безпеки та оборони.

Непідписання Україною Статуту СНД унеможливило подальшу інституалізацію СНД в напрямі перетворення в наддержавну структуру. З юридичної точки зору, Україна не є дійсним членом СНД, а перебуває в ній на особливому статусі, який впливає із ратифікованої нею Біловезької Угоди разом із застереженнями і заявами ВР щодо утворення СНД [40, с. 71].

Статут СНД заклав політико-правову основу активної політики РФ стосовно колишніх радянських республік з відновлення контролю над ними. Москва розгорнула активну інтеграційну політику в рамках СНД у трьох основних сферах – економічній, політичній та військовій.

Попри потужний тиск зі сторони РФ, Україна максимально дистанціювалась від ініційованого РФ, інституалізованого співробітництва у військовій сфері членів СНД. 15 травня 1992 р. у Ташкенті в рамках Співдружності Вірменія, Казахстан, Киргистан, Росія, Таджикистан та Узбекистан підписали договір про колективну безпеку. Україна не підписала договору. Саме Ташкентський договір став основою для подальшої трансформації військової співпраці у повноцінну міжнародну організацію в 2002 р. – Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ) зі штаб-квартирою в Москві [54, с. 346–347].

У зовнішньополітичній концепції України “Основні напрями зовнішньої політики України” СНД відводиться роль міжнародного механізму багатосторонніх консультацій і переговорів для оптимізації процесу вирішення проблем, зумовлених розпадом СРСР. У цьому документі також затверджена неучасть України в інституалізації форм міждержавного співробітництва в рамках СНД, здатних перетворити Співдружність у наддержавну структуру федеративного чи конфедеративного характеру.

З огляду на економічну доцільність співпраці в рамках Співдружності в торговельно-економічній сфері Україна на правах асоційованого члена підписала Договір про створення Економічного Союзу. У новоствореній структурі закріплено дуже важливий принцип, ініційований Києвом, – поважання суверенітету кожної держави і невтручання в справи один одного. Зазначмо, що саме такий стриманий підхід до співпраці в межах Економічного союзу був вигідним для України, оскільки статус асоційованого члена давав Україні право брати участь у всіх нарадах і не зобов’язував підписувати документи, які суперечили національним інтересам України [53, с. 240].

У цілому за 1992–1994 рр. органами СНД було схвалено близько 400 угод, рішень та інших документів, зокрема й такі, що надавали інститутам

Співдружності наддержавні функції. Україна з цих документів підписала близько 200 документів, які не суперечили національним інтересам України та не закладали політико-правових основ для трансформації СНД у наддержавну структуру.

У цьому контексті важко не погодитись зі словами З. Бжезінського, який стверджує, що саме чітка позиція України у ході переговорів з пострадянськими республіками, зокрема з РФ, не дозволила надати СНД статус суб'єкта міжнародного права, у такий спосіб убезпечивши Центрально-Східну Європу від реанімації демократичнішого СРСР [51, с. 51].

Загалом, Україні належить ключова роль у дезінтеграції СРСР та формуванні постбіполярної системи міжнародних відносин. Участь України у створенні СНД легітимізувала розпад СРСР та унеможливила повторення “югославського сценарію”. Підхід до участі в Співдружності як до інструменту “цивілізованого розлучення” ґрунтувався на доцільності збереження торговельно-економічних зв'язків між пострадянськими республіками, механізми СНД були покликаними для зменшення збитків від розриву єдиного господарського комплексу СРСР та становлення незалежних національних економік. Проте прагнення Росії за допомогою механізмів Співдружності відновити свій політичний та економічний вплив на пострадянському просторі, надавши СНД інституалізованих форм наддержавної структури. Статус суб'єкта міжнародного права змусив Україну дистанціюватись від подальшої інтеграції в межах СНД. Прагнення РФ трансформувати СНД в єдину державу вступило в суперечність прагненням України відстояти незалежність.

Своєю участю в утворенні Співдружності та непідписанні Статуту СНД Україна фактично продемонструвала альтернативний шлях розвитку на пострадянському просторі. Як засновник та учасник Співдружності Київ брав участь у роботі усіх інститутів СНД та прийнятті рішень, але відсутність статусу повноправного члена в Україні дозволяло їй дистанціюватись та активно протидіяти спробам РФ трансформувати Співдружність в оновлений СРСР. Саме такий політико-правовий статус України в межах СНД дозволяв їй активно реалізовувати багатовекторну зовнішню політику, злишатись

провідною державою пострадянського простору, конкурентом і альтернативою РФ та розвивати курс на європейську інтеграцію. Різні підходи Києва та Москви до статусу СНД не лише значно ускладнили функціонування Співдружності, але й продемонстрували діаметрально протилежне сприйняття геополітичної реальності після розпаду СРСР РФ та Україною, що стало серйозним викликом суб'єктивізації останньої на міжнародній арені [55, с. 160–161].

Зауважимо, що особливості й проблеми становлення України як суб'єкта міжнародних відносинах зумовлювались специфікою трансформації політичного режиму в Україні (транзит УРСР в незалежну Україну) шляхом серії неформальних компромісів між комуністами та націонал-демократами, що призвело до імітації національно-державного будівництва і ринкових реформ та сприяло збереженню радянських елементів та методів державного управління. Це стало причиною й, водночас, наслідком відсутності національноорієнтованої еліти, яка б взяла на себе відповідальність за формування та реалізацію національно-державного будівництва, зокрема й сфери зовнішньополітичного курсу. Ендрю Вільсон називає ці неформальні компроміси націонал-демократів з комуністами “угодою з дияволом” і акцентує увагу на тому, що ця співпраця була значно тіснішою ніж в інших посткомуністичних державах. У поєднанні з відсутністю важелів впливу на колишніх партійних функціонерів, які залишились при владі, це призвело до накопичення проблем, які не вдалось вирішити і на 27-ому році незалежності. Колишні партійні функціонери краще адаптувались до реалій незалежності, ніж дисиденти. Ринково орієнтованим демократам так і не вдалось витіснити партійних номенклатурників з Верховної Ради України чи інших гілок державної влади, як це відбулось у балтійських державах, натомість це завдання успішно виконали рентоорієнтовані бізнесмени, які в більшості своїй були вихідцями з комсомолу, а не з компартії. Населення України ментально не було готовим до радикального розриву з радянським минулим. Результати першого електорального волевиявлення українців періоду незалежності демонстрували готовність українців будувати

незалежну державу, але лише за умови збереження колишнього політичного режиму [56, с. 284–285].

Становлення незалежності України ускладнювалось геополітичними обставинами, а саме розпадом СРСР, що кардинально трансформувало систему міжнародних відносин. Україні як найбільшій державі Європи з її унікальним геополітичним становищем належала ключова роль у новій геополітичній реальності, але комплекс проблем з її легітимізації у міжнародних відносинах зумовлювався неготовністю міжнародної спільноти до остаточної дезінтеграції СРСР. Для США і Європи метою в холодній війні була нейтралізація комуністичної ідеї, підкріпленої ядерною зброєю. Саме тому краху прорадянських режимів у Східній Європі та розпаду Організації Варшавського Договору було достатньо, аби СРСР втратив статус наддержави. Окрім того, Захід виявився неготовим до становлення незалежності України, яка унеможливлювала збереження єдиної ядерної держави. РФ розглядала незалежність України як тимчасове явище, і, крім територіальних претензій до України, розпочала реалізацію інтеграційних проектів на пострадянському просторі з метою відновити СРСР. Першим з них стала СНД. Бажання втримати Україну у своїй геополітичній сфері змусило Москву вдатись до економічного і політичного тиску, що в підсумку призвело до реалізації курсу на форсоване ядерне роззброєння Києва. Цей курс отримав потужну підтримку Вашингтона, який визнавав монопольне право на ядерну зброю виключно за РФ на пострадянському просторі. До того ж, окрім формального визнання незалежності й встановлення двосторонніх дипломатичних відносин, Україна не отримала жодних стимулів і гарантій перспективи членства в євроатлантичних структурах. Таким чином, Захід намагався нейтралізувати реваншистські настрої в середині Росії, що, своєю чергою, лише посилило позицію прихильників курсу на зближення з СРСР та заклало основи багатовекторності як моделі зовнішньої політики, яка від тактики перетворилась на багаторічну зовнішньополітичну стратегію, що не забезпечила жодних міжнародно-правових гарантій територіальної цілісності й суверенітету України з одного боку, а з іншого – не унеможливила війну з РФ.

2. 2. Європейсько-атлантичний вектор як найважливіший напрям зовнішньої політики України: його витоки і перспективи

Одним з ключових інструментаріїв забезпечення незалежності нових держав та їхнього суверенітету в міжнародних відносинах є формування та реалізація зовнішньополітичного курсу, спрямованого на міжнародну суб'єктивізацію молодого держави та унеможливлення її реінтеграції у структури колишнього політичного центру.

Здобувши незалежність та розв'язавши першочергові зовнішньополітичні питання, Україна постала перед проблемою формування зовнішньополітичної стратегії, яка б не лише забезпечила формальну незалежність, але й гарантувала територіальну цілісність, суверенітет та сприяла б покращенню соціально-економічного становища. Особливості геополітичного становища нашої держави, кардинальні геополітичні трансформації, які синхронізувались у часі з проголошенням її незалежності, кризовий стан економіки вимагали від керівництва ухвалення не лише пришивдшених, але й консолідованих рішень.

Складність полягала у виборі оптимальної моделі зовнішньої політики, яка б враховувала, з одного боку, усю специфіку геополітичного становища, інтегрованість економіки України в загальносоюзний комплекс, її залежність від російських енергоносіїв та тісні гуманітарні зв'язки з РФ, а з іншого – уможлиблювала дистанціювання від геополітичних проектів Москви. У цьому контексті реальним балансиrom російського домінуючого впливу на пострадянському просторі та альтернативою інституалізації СНД стало формування та розвиток відносин із Заходом. Саме орієнтація на Захід зумовлювалась необхідністю політичних і безпекових гарантій незалежності, доступу до можливостей економічної модернізації, тоді як російський вектор залишався імперативом розв'язання першочергових економічних, енергетичних та гуманітарних питань. Г. Касьянов зазначає, що курс на Захід, крім природних прагнень інтеграції України в міжнародну спільноту, зумовлювався необхідністю посилення своїх позицій у суперечках із РФ та розглядався як своєрідна протигага Москві [46, с. 111].

Зовнішня політика держави є проекцією її державно-політичних прагнень на зовнішній світ, декларування місця серед народів, адже ступінь її інтегрованості у міжнародне співтовариство є об'єктивним критерієм трансформації всього суспільства та показником реального зовнішньополітичного становища держави [57, с. 353].

Налагодження відносин із Заходом означало не лише реалізацію зовнішньополітичного курсу, але й означало формування своєрідного орієнтиру та ідеї внутрішньої трансформації українського суспільства. Становлення незалежної України, крім економічного добробуту, ототожнювалось також з гарантуванням основних загальнолюдських цінностей, свободи і безпеки, тому більшість українських політиків задекларували курс на досягнення європейських стандартів.

Ідеологічною основою європейських прагнень нашої держави була концепція “повернення” України в Європу, яка стала українською версією “повернення до Європи” колишніх держав соціалістичного блоку, або концепцією “Центральної Європи”. Після повалення комунізму політичні еліти цих держав розглядали інтеграцію у ЄС як остаточну гарантію незалежності від Москви. Суть “повернення” полягала у відтворенні західноєвропейського політичного і економічного процвітання шляхом глибокої інтеграції з іншими європейськими державами. Український варіант “повернення” був набагато складнішим, що зумовлювалось значно тривалішим періодом перебування під владою Росії не лише комуністичної, а й царської. Можливо, тому Україна і залишилась поза концепцією “Центральної Європи”, а центральноєвропейський міт не став мейнстримом українських інтелектуальних дискусій щодо шляхів здобуття незалежності України. Крім значно тривалого періоду відсутності власної державності, українські території протягом історії перебували в межах різних держав з відмінним політичним устроєм, що й зумовлювало фрагментацію української еліти. До того ж, на відміну від держав, які потрапили до радянської сфери впливу після Другої світової війни, Україна зіткнулася з дилемою квадраттранзиту, тобто нашій державі потрібно було

синхронізувати в часі перехід до ринку і демократії з національно-державним будівництвом [58, с. 104–105].

Найвиразніше спроби “вписання” України в “Центральноевропейський” дискурс простежуються в есеях Юрія Андруховича, який таким чином намагався знайти українську ідентичність, засвідчивши цивілізаційну приналежність нашої держави до західної цивілізації. Проте його тези ґрунтувались на габсбурзькому спадку та обмежувались виключно Галичиною, що вкотре підтверджує амбівалентні настрої населення України, яке прагнуло незалежності, але виявилось неготовим до подолання радянських пережитків та розриву з РФ, а також регіональну фрагментацію української ідентичності. Тому українська політична еліта, у якій домінуючу роль відігравали колишні партійні чиновники, а не дисиденти, не зуміла поєднати “Повернення до Європи” з набагато популярнішим в українському політикумі гаслє “Україна – не Росія” [59, с. 296–297].

Проте саме зближення з Європою повинно було стати своєрідною компенсацією тривалого періоду відсутності власної державності, а зокрема природніх прав і свобод громадян, які ототожнювались із західним лібералізмом, який і здобув перемогу в “холодній війні” над комунізмом.

Становлення нової постбіполярної системи міжнародних відносин вимагало від нових держав, які прагнули стати її суб’єктами, активних дій з метою адаптації до нової геополітичної реальності. Інструментарієм вирішення цих завдань стало формування та реалізація європейсько-атлантичного вектору зовнішньої політики України, який передбачав налагодження та активізацію співпраці з лідерами нової системи міжнародних відносин ЄС і США, а отже, і НАТО як ключовим механізмом зовнішньої політики останніх в Європі.

Крім історико-геополітичних, економічних й ідеологічних імперативів курсу України на Захід, зокрема і європейсько-атлантичного вектора став радянський спадок. А саме продовження горбачовського “нового політичного мислення” у зовнішній політиці, яке передбачало поступову відмову від біполярності та протистояння двох систем у міжнародних відносинах та зближення з Європою. Підтвердженням цього є те, що бажання співпраці з

Європою закріплювалась уже в перших документах, спрямованих на суверенізацію України. Так Декларація про державний суверенітет передбачала, що "...Україна безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах..." [60].

Однак розпад Радянського Союзу і проголошення незалежності України започаткували нову геополітичну реальність: наша держава опинилась у геополітичному трикутнику США–ЄС–РФ, – трьох основних геополітичних гравців, які, проте, мають різну вагу, але в силу геополітичного становища України зберігають чинники впливу на неї. Саме тому проголошення незалежності України актуалізувало вироблення нових принципів та засад зовнішньополітичного курсу, які забезпечили збереження територіальної цілісності України та її інтеграцію до міжнародної спільноти. У цьому контексті налагодження відносин із Заходом стало пріоритетом української дипломатії, яка потребувала підтримки у відстоюванні свого суверенітету у протистоянні з РФ щодо майбутнього пострадянського простору.

Всеукраїнський референдум, який легітимізував проголошення незалежності України, заклав необхідну основу для початку міжнародної суб'єктивізації нашої держави. Після визнання незалежності України Польщею та Канадою, 2 грудня 1991 р. Європейські Співтовариства у своїй декларації визнали демократичний характер референдуму та закликали Україну до відкритого і конструктивного діалогу з ЄС щодо дотримання попередніх зобов'язань СРСР [61].

Ця декларація започаткувала відносини України з Європейськими Співтовариствами, але водночас продемонструвала основний пріоритет Брюсселя стосовно України, а саме нейтралізацію наслідків дезінтеграції СРСР, особливо у сфері нерозповсюдження ядерної зброї та виконання попередніх зобов'язань України в рамках Гельсінського Акта та Паризької Хартії.

Більшість дослідників дотримуються тези про те, що початком формальних відносин України з ЄС є грудень 1991 р., коли очільник зовнішньополітичного відомства Нідерландів як головуючої країни у своєму

листі від імені Європейських Спільнот офіційно визнав незалежність України [61].

Важливим здобутком української дипломатії на початковому етапі незалежності стало приєднання до НБСЄ. 30 січня 1992 р. Рада Міністрів закордонних справ держав – членів НБСЄ ухвалила рішення про визнання України повноправним учасником Наради, а вже 26 січня Л. Кравчук від імені України підписав Гельсінський Акт. У цьому контексті актуальною є думка А. Зленка про те, що дипломатичне визнання України і її вступ у НБСЄ стало підтвердженням становлення України як суб'єкта міжнародних відносин. Членство в Раді Європи стало своєрідним атестатом зрілості, а членство України в НАТО і ЄС тотожне диплому про вищу освіту [50, с. 57–58].

Таке порівняння першого Міністра закордонних справ є яскравим свідченням усвідомлення українською політичною елітою необхідності зближення з Європою. Членство України в НБСЄ – серйозна основа європейсько-атлантичного вектору зовнішньої політики, оскільки це була перша трансатлантична міжнародна організація, повноправним членом якої стала Україна.

У вересні 1992 р. Л. Кравчук зустрівся з Президентом Європейської Комісії Ж. Делором. Під час зустрічі було досягнуто домовленостей щодо укладання угоди і відкриття в Києві представництва ЄК в Україні, а також про започаткування з березня 1994 р. зустрічей у форматі Україна–ЄС [62, с. 197].

Невід'ємною складовою європейсько-атлантичного вектора стало налагодження діалогу з НАТО. Якщо домінуючу роль в актуальності налагодження відносин з ЄС відігравали політичні, ідеологічні та економічні чинники, то безпекові імперативи зумовлювали необхідність співпраці з Північноатлантичним Альянсом. Оскільки саме НАТО після розпаду СРСР відіграє роль найпотужнішого військово-політичного блоку, який функціонує на демократичних принципах та сприяє не лише реформам в галузі оборони, але й лібералізації суспільно-політичного життя. Крім цього, співпраця в рамках НАТО є одним з ключових інструментаріїв зовнішньої політики США в

Європі, бо саме Вашингтону належить провідна роль у формуванні постбіполярної системи міжнародних відносин.

Дезінтеграція СРСР та формування нової системи міжнародних відносин кардинальним чином змінили завдання та мету діяльності НАТО. 7–8 листопада 1991 р. в Римі лідери держав Північноатлантичного Альянсу ухвалили нову стратегічну концепцію, яка враховувала геополітичну реальність постбіполярної системи міжнародних відносин. Вона визначала нове бачення гарантування безпеки європейських держав, основою якого повинен стати діалог, співробітництво і забезпечення колективної обороноздатності. У Римській декларації підкреслювалось, що НАТО підтримує кроки в напрямку ринкових реформ, що здійснювали посткомуністичні країнами. В умовах постбіполярної геополітичної реальності функції основного механізму співпраці НАТО з колишніми сателітами СРСР та традиційно нейтральними державами виконувала створена Рада Північноатлантичного співробітництва (далі – РПАС) [63, с. 40].

Традиційним початком відносин України з Організацією Північноатлантичного Альянсу вважають січень 1992 р., адже саме тоді представник України вперше взяв участь у засіданні Робочої групи високого рівня РПАС. У лютому цього ж року Генеральний секретар Альянсу М. Вернер відвідав Київ. Очевидно, що найактуальнішою темою під час переговорів з українською владою став ядерний потенціал України та шляхи денуклеризації нашої держави. За словами А. Зленка, були узгоджені три основні напрямки співпраці України та НАТО: обмін інформацією; консультації з питань безпеки; планування заходів, пов'язаних зі спільною обороною [63, с. 40].

Ще одним важливим здобутком у контексті становлення і реалізації європейсько-атлантичного вектору стало приєднання України до РПАС 10 березня 1992 р. А вже 8 червня цього ж року відбувся візит першого Президента України в штаб-квартиру НАТО. Варто зазначити, що Л. Кравчук став першим президентом пострадянського простору, який відвідав штаб-квартиру НАТО [64, с. 101].

Серйозною перешкодою і викликом європейсько-атлантичного вектору зовнішньої політики України стало те, що західні держави, а особливо США, реалізовували проросійську пострадянську політику. Ключове місце відводилось РФ, яка сприймалась Заходом як лідер та гарант стабільності на пострадянському просторі. Тарас Кузьо називає таку політику “відсутністю інтересу”. Хоча інтерес був і чималий, проте обмежувався виключно питанням ядерного роззброєння України. У цьому контексті західноєвропейські держави повністю підтримували реалізацію курсу на форсоване ядерне роззброєння України. ЄС і США виступали союзниками в цьому плані, Брюссель підтримав приєднання України до СНО-1 (1992 р.), а згодом і Тристоронню заяву лідерів США, України та РФ (1994 р.). Варто відзначити і економічний аспект співробітництва України з ЄС, який було започатковано в рамках програми допомоги державам СНД TACIS, адже наша держава за розміром отриманих кредитів стала другою після РФ. Важливу роль у стимулюванні економічного розвитку через експорт відіграло включення України в Систему загальних преференцій з 1 січня 1993 р., що значно спростило доступ українських товарів на європейський ринок [65, с. 22].

Формування та реалізація європейсько-атлантичного вектору відбувалось в контексті становлення інституційно-правового забезпечення реалізації зовнішньої політики. 2 липня 1993 р. ВРУ ухвалила першу зовнішньополітичну стратегію України “Про основні напрямки зовнішньої політики”, яка визначила та закріпила перспективну мету зовнішньополітичного курсу нашої держави – членство в Європейських спільнотах.

Прихід до влади адміністрації Б.Клінтона та загострення внутрішньополітичної ситуації в середині РФ, загроза реваншу комуністичних сил започаткували зміну акценту з Москви на Київ у пострадянській зовнішній політиці США, що, відповідно, призвело до активізації європейсько-атлантичного вектору України. Це, своєю чергою, сприяло вирішенню комплексу складних питань, пов’язаних з ядерним роззброєнням України та розподілом ЧФ СРСР.

Уже в жовтні 1993 р. в Києві відкрито Представництво Європейських співтовариств в Україні. З березня цього ж року тривали переговори між Україною і ЄС стосовно укладання УПС. Намагання Києва розширити рамки майбутньої співпраці до рівня підписаних угод з Польщею, Угорщиною і Чехословаччиною, які передбачали майбутню інтеграцію, були відхиленні ЄК. Натомість, 14 червня 1994 р. відбулось підписання “класичної” для пострадянських держав УПС між Україною і ЄС в Люксембурзі.

Така позиція ЄС зумовлювалась його інтравертною фазою, яка розпочалась після підписання Маастрихтського договору в 1992 р. та трансформації Європейських Співтовариств у Європейський Союз. Це означало домінування принципів політичної інтеграції над економічною.

Крім внутрішньополітичних трансформацій та дискусій всередині ЄС, ключовим детермінантом відносин України з Європейським Союзом і НАТО був і залишається до сьогодні російський чинник, а точніше – курс Москви на унеможливлення виходу України з геополітичного впливу РФ. Отже, реалізація євроінтеграційних прагнень нашої держави зовсім не вирішується досягненням копенгагенських критеріїв, а передбачає вирішення складних глобальних питань у форматі геополітичної трійки США–ЄС–РФ. Ця особливість стане основною тенденцією європейсько-атлантичного аспекту трансформації зовнішньої політики України та основною відмінністю між євроатлантичною інтеграцією постсоціалістичних країн та нашої держави [66, с. 58–59].

Норман Дейвіс пояснює специфіку відносин між Заходом і РФ збереженням союзницької схеми історії як ідеологічної основи ялтинсько-потсдамської системи міжнародних відносин. Парадигма цієї співпраці визначає ставлення до Росії як до стратегічного союзника на Сході, який прагне гарантувати свою безпеку домінуванням у регіоні. “...Природно, що західні держави мають захистити себе від загрози дальшої експансії Росії, але вони не повинні втручатись в законну сферу впливу Росії”. Очевидно, що до 1991 р. ця сфера включала в себе усю Центрально-Східну Європу, а після поразки комунізму обмежилась пострадянським простором, невід’ємною частиною якого залишалась наша держава до 2014 р. [66, с. 58–59].

Повертаючись до УПС України і ЄС, варто зазначити, що саме нею було закладено інституційно-правову основу двосторонніх відносин і зміцнення співробітництва в різних сферах. Угода передбачала систему регулярних консультацій на різних рівнях, створюючи основи для стабільного політичного діалогу Україна–ЄС.

Основними пріоритетами партнерства України та ЄС згідно з статтею 1 УПС є: “розвиток тісних політичних відносин шляхом політичного діалогу; сприяння торгівлі, інвестиціям і гармонійним економічним відносинам; забезпечення основи для взаємовигідного економічного, соціального, фінансового, науково-технічного та культурного співробітництва; підтримка зусиль України щодо зміцнення демократії й розвитку її економіки та завершення переходу до ринкової економіки”. УПС передбачала створення механізмів імплементації її основних положень, а саме: співпраця на рівнях самітів ЄС–Україна, Ради з питань співробітництва ЄС–Україна, Комітету з питань співробітництва.

Варто зазначити, що укладання Угод про партнерство і співробітництво з пострадянськими державами розглядалось ЄС як основний інструмент східної політики, основною метою якої стала нейтралізація негативних наслідків розпаду СРСР шляхом забезпечення стабільності пострадянського простору та економічного зростання нових незалежних держав. Тому Брюссель зосередився на сприянні у відкритості ринків ЄС та наданні технічної допомоги. Підсумовуючи значення УПС між Україною і ЄС, варто зазначити, що в поєднанні з аналогічними угодами з іншими пострадянськими республіками, важлива роль полягала в інтеграції нових держав у загальноєвропейські процеси як запорука виконання їхніх зобов’язань в контексті правонаступництва СРСР, особливо, що стосується ядерних питань [67, с. 78].

ВРУ ратифікувала УПС 20 листопада 1994 р., Європейський парламент – 30 листопада 1995 р. Але в силу вона вступила у березні 1998 р., коли було завершено процес її ратифікації усіма членами ЄС. Окрім УПС, важливим стимулом для активізації європейсько-атлантичного вектору стала офіційна позиція ЄС щодо України, ухвалена Спеціальним рішенням Європейської Ради

28 листопада 1994 р. Пріоритетом політики ЄС щодо України оголошувались розвиток міцних політичних відносин, а головне – Брюссель задекларував свою підтримку незалежності, територіальній цілісності й суверенітету України. Важливе значення відводилось підтримці ринкових реформ та лібералізації суспільно-політичного життя.

Паралельно тривав процес налагодження відносин з НАТО у рамках співпраці РПАС. Основним інструментом діяльності НАТО в умовах нової геополітичної реальності стала Програма “Партнерство заради миру”, ключовим завданням якої є налагодження відносин з новими суб’єктами міжнародних відносин шляхом практичного співробітництва, сприяння реформам та забезпечення стабільності. Офіційною основою Програми ПЗМ є Рамковий документ, що був оприлюднений Альянсом в 1994 році одночасно із запрошенням зацікавлених країн до участі в Програмі. Документ зобов’язував держав-членів НАТО консультуватись з будь-якою країною-партнером, яка вбачає пряму загрозу своєї територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеки. Відповідно, країна-партнер також зобов’язується дотримуватись принципів демократичного суспільства та міжнародного права [68, с. 32].

Важливим здобутком української дипломатії стало те, що Україна першою з держав СНД долучилась до цієї Програми, підписавши Рамковий документ ПЗМ 8 лютого 1994 р., а 25 травня українська сторона передала керівництву Альянсу свій Презентаційний документ ПЗМ. Для української влади приєднання до ПЗМ стало важливим кроком на шляху до зближення з Європою та серйозним свідченням виходу України на міжнародну арену [63, с. 39–40]. Однак політичні еліти східноєвропейських держав, основним пріоритетом яких було форсоване “повернення до Європи”, піддали ідею ПЗМ серйозній критиці, вбачаючи в ній альтернативу перспективі повноправного членства в НАТО. Така відмінність у ставленні України та її західних сусідів до геополітичних ініціатив Альянсу свідчить про різні стартові можливості (рівень залежності від РФ, наявність внутрішньополітичного консенсусу щодо зовнішньополітичного курсу, підтримка Заходу) [63, с. 39–40].

Для України ПЗМ – основний елемент інституалізації відносин з НАТО, посилення європейсько-атлантичного вектора зовнішньої політики України. Очевидно, що співпраця в рамках ПЗМ сприяла реформуванню Збройних сил України.

Приєднання України до ПЗМ і підписання УПС з Європейським Союзом стали основними механізмами реалізації європейсько-атлантичного вектора зовнішньої політики нашої держави. Варто зазначити, що Україна першою з пострадянських держав приєдналась до ПЗМ і підписала УПС з ЄС, проте, очевидно, що намагання Києва отримати запевнення про майбутні перспективи членства не входили у стратегії ЄС і США. Крім цього, європейсько-атлантичний вектор України значно залежав від розв'язання комплексу ядерних питань і проблеми розподілу ЧФ СРСР. І лише після ратифікації ВР Лісабонського протоколу, приєднання до ДНЯЗ і поступок РФ в питаннях флоту, Україна отримала політичні дивіденди у формі УПС з ЄС і приєднання до ПЗМ.

Отже, Україна на початку 90-х рр. XX ст. за своїм геополітичним потенціалом та рівнем внутрішньополітичних трансформацій значно випереджала пострадянські республіки, які не зуміли позбутись впливу РФ та підтримали її реінтеграційні проекти, спрямовані на реанімацію СРСР, але водночас серйозно відставала від трансформації політичних режимів та зближення із Заходом колишніх держав соцтабору. Проте, саме розвиток європейсько-атлантичного вектора зовнішньої політики став запорукою гарантування реалізації стратегії міжнародної суб'єктності України.

Таким чином, становлення незалежності України синхронізувалось у часі з складними геополітичними трансформаціями, зумовленими дезінтеграцією СРСР та формуванням постбіполярної системи міжнародних відносин. Попри жорсткий антагонізм Заходу і Сходу під час “холодної війни”, США і їхні західноєвропейські союзники виявились зовсім неготовими до краху СРСР та становлення нових незалежних держав. Пріоритетом Заходу після 1991 р. став курс на збереження єдиної ядерної держави на пострадянському просторі та підтримка реформ всередині РФ, яка розглядалась як гарант стабільності на

пострадянському просторі. Крім того, з метою унеможливлення приходу до влади в РФ реваншистських сил США і західноєвропейські держави не розглядали пострадянський простір як сферу дії міжнародної дипломатії, у такий спосіб підтримуючи монопольне лідерство РФ.

Становлення нової системи міжнародних відносин вимагало ефективного інструментарію адаптації України до нових геополітичних умов. У цьому контексті ключова роль належить європейсько-атлантичному вектору, який став основою курсу України на Захід. Це, в свою чергу, крім політичних, соціально-економічних і культурно-ідеологічних чинників, зумовлювалось необхідністю підтримки у суперечках з РФ.

Крім цього, у відносинах України з США, ЄС і НАТО російському чиннику належала ключова роль, тому від самого початку незалежності Захід зайняв дуже обережну позицію щодо України, надаючи політичну і економічну підтримку, формально підтримуючи євроатлантичні прагнення України, але без реальних практичних заходів і обіцянок перспектив членства.

РОЗДІЛ 3

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ДО ЄВРОПЕЙСЬКО-АТЛАНТИЧНОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

3. 1. Європейський Союз у зовнішній політиці України: основні тенденції та проблеми реалізації стратегії європейської інтеграції

Угода про партнерство і співробітництво України і ЄС заклала основу двосторонніх відносин та сприяла активізації політичного діалогу. Проте імплементація торговельних положень УПС розпочалась ще до завершення процедури ратифікації на основі Тимчасової угоди про торговельне співробітництво, підписаної 1 червня 1995 р. Вона визначала основні принципи торговельних відносин між Україною і ЄС. Саме цей документ став першим у двосторонніх відносинах Україна–ЄС, який заклав правові основи гармонізації українського законодавства з правом ЄС, зокрема у сфері конкуренції та захисту прав на інтелектуальну власність. Підписанню даної угоди передували дискусії в контексті першого засідання Спільного комітету Україна–ЄС, яке відбулось 24 березня цього ж року [69, с. 12–13].

Активізації відносин з ЄС сприяло відкриття у Брюсселі Представництва України При Європейському Союзі в липні 1995 р. Із середини 1990-х років регулярними стали зустрічі з “трійкою” Євросоюзу, відбувалися засідання ради співробітництва.

Паралельно з налагодженням відносин з Європейським Союзом українська дипломатія намагалась забезпечити подальшу суб’єктивізацію України в міжнародних відносинах шляхом інтеграції України до ключових загальноєвропейських структур, зокрема Ради Європи. Заявку на вступ було подано 14 липня 1992 р. Зазначимо, що саме Рада Європи і ОБСЄ стали для нових незалежних держав важливим джерелом стандартів та інформації для передвступного процесу до ЄС. Крім того, західноєвропейські держави використовували залучення східноєвропейських держав до цих структур як певний стимул для подальшої активізації відносин. Після виконання усіх вимог

26 вересня 1995 р. відбулось обговорення заяви України про вступ до РЄ, яке тривало 2 години. За результатами голосування, лише одна країна утрималась, а решта висловились за прийом України до РЄ. 9 листопада 1995 р. Україна стала повноправним членом РЄ [70, с. 84].

Початок 1996 р. ознаменувався офіційним підтвердженням Президента України Л. Кучми рішення про реалізацію заходів з метою набуття членства в ЄС. Така позиція зумовлювалась необхідністю активного залучення Києва в загальноєвропейський процес та зміцнення міжнародних позицій України. Адже, 3 квітня 1995 р. Єврокомісія ухвалила “Білу книгу”, яка визначала передумови та правила для держав Східної Європи, що прагнуть стати членами ЄС. За словами єврокомісара з питань зовнішніх відносин та Європейської політики сусідства Ганса ван ден Брука, країна, яка претендує на переговори щодо членства в ЄС, повинна втілити більшу частину заходів, передбачених цією “книгою”, що стосувалась Польщі, Угорщини, Чехії, Словаччини, Болгарії і Румунії, тобто тих держав, які вже уклали відповідні договори з ЄС.

Усвідомлюючи серйозну відмінність у динаміці розвитку відносин з ЄС між державами Центрально-Східної Європи і України та з метою забезпечення подальшої участі нашої держави у регіональних європейських об’єднаннях, 30 червня 1995 р. Міністр закордонних справ Г. Удовенко звернувся до очільників зовнішньополітичних відомств держав-членів Центральноєвропейської ініціативи (далі – ЦЄІ) щодо підтримки набуття членства в цій організації. Варто зазначити, що таку ініціативу України підтримали Австрія, Словаччина, Чехія та Хорватія, тоді як Угорщина і Словенія зайняли досить стриману позицію щодо перспективи подальшого розширення ЦЄІ. Така ситуація пояснювалась тим, що залучення України до розширення розглядалась кандидатами на вступ до ЄС як загроза швидким темпам євроінтеграції. Експерти зазначають, що, певною мірою цим країнам вигідне збереження іміджу України як антитези до розширення: саме штучно негативне реноме Києва дозволяє краще виглядати досягненням цих країн на шляху до інтеграції з ЄС, зокрема у західноєвропейській громадській та політичній свідомості. І хоча Україні таки вдалось 31 травня 1996 р. стати повноправним членом ЦЄІ,

вищезгадана мотивація наших західних сусідів простежується на подальших етапах реалізації європейсько-атлантичного вектора зовнішньої політики України [71, с. 140].

В умовах становлення постбіполярної системи міжнародних відносин та для уникнення конфронтації з РФ ЄС зайняв досить обережну позицію стосовно євроінтеграційних прагнень України. У цьому контексті певними заохоченнями такого курсу стали Заява про визнання ЄС української економіки перехідною (червень 1996 р.) та ухвалення Радою Міністрів ЄС Плану дій щодо України (грудень 1996 р.). Цей документ передбачав підтримку України з боку ЄС у 6 сферах (економічні реформи, трансформація українського суспільства, інтеграція України до архітектури європейської безпеки, підтримка регіонального співробітництва, ратифікація та імплементація УПС, реформування енергетичного сектору. Виокремлені пріоритетні сфери для реформування України не були звичайними деклараціями, оскільки Брюссель пропонував реальний інструментарій їх реалізації, зокрема, в рамках виконання програми ТАСІС на період 1996–1999 р. нашій державі виділялось 538 млн екю [71, с. 140].

Стратегічний курс на членство в ЄС було підтверджено на першому саміті Україна–ЄС, що проходив 5 вересня 1997 р. в Києві. Учасники підтвердили необхідність завершення процедури ратифікації УПС, шляхи подолання наслідків аварії на ЧАЕС та актуальні питання двостороннього співробітництва. Реальним практичним заходом зі сторони України після цього саміту стало одностороннє введення Україною безвізового режиму для власників дипломатичних паспортів країн-членів ЄС.

Набуття чинності УПС 1 березня 1998 р. передбачало дію інституціонального механізму двостороннього співробітництва Україна–ЄС, який повинен забезпечити імплементацію всіх положень цієї Угоди. Основою цього механізму стали Рада з питань співробітництва між Україною і ЄС, Комітет з питань співробітництва між Україною і ЄС та Комітет з парламентського співробітництва.

Важлива роль у безпосередній реалізації європейсько-атлантичного вектора належить першому засіданні Ради з питань співробітництва між Україною і ЄС у рамках УПС, яке відбулось 8–9 червня 1998 р. Саме тоді Прем'єр-міністр В. Пустовойтенко заявив про прагнення України набути асоційованого членства в Євросоюзі. А вже 11 червня 1998 р. українська сторона зважилась на справді революційний крок – бо Президент Л. Кучма Указом затвердив “Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу”. Цей документ був дорожньою картою та відзначався амбітністю, набуття Україною повноправного членства визначалось стратегічною метою, а статус асоційованого членства – ключовим зовнішньополітичним пріоритетом держави в середньотерміновому вимір. Стратегія визначала 9 основних напрямів інтеграційного процесу та визначала інституційне забезпечення співпраці з ЄС, а також сфери внутрішнього забезпечення інтеграції України до ЄС [72].

Ця стратегія значно посилила європейсько-атлантичний вектор та водночас започаткувала декларативну трансформацію зовнішньої політики України. Проте такий форсований курс на зближення України з ЄС, залишався декларацією, а не реальним наміром інтегрувати Україну до ЄС. Адже саме 1997–1998 рр. можна вважати апогеєм реалізації іншої зовнішньополітичної концепції – політики багатовекторності, яка декларувала європейські прагнення України, проте на практиці передбачала взаємовиключну мету – зближення з інтеграційними проектами Москви на пострадянському просторі. Крім цього, ухвалення Стратегії інтеграції України до ЄС та оголошення останнього стратегічним партнером стало важливим передвиборчим заходом Л. Кучми напередодні чергових президентських виборів 1999 р. Загострення внутрішньополітичного становища в Україні, зумовленого формуванням олігархічної моделі управління державою шляхом непрозорої приватизації та зосередження Л. Кучмою усієї повноти влади, курс на зближення з ЄС ставав важливим чинником забезпечення легітимності політичного режиму. Такий стан речей суперечив основним принципам ЄС, що завершував імплементацію

Маастрихтського договору та готувався до найбільшого за свою історію розширення.

Для пострадянських держав, які перебувають у процесі розбудови демократичних інститутів чи імітують його, характерними є різниця між декларованими принципами та практичними. Україна періоду Л. Кучми є яскравим тому підтвердженням. Намагання Києва відігравати роль “моста” між Заходом і Сходом унеможливлювалось складними внутрішньополітичними процесами, зіткнулось з активною протидією РФ і не знайшло підтримки Заходу [72].

Відтак, концепція багатовекторності сприяла певним тактичним перемогам України на західному напрямку, зокрема прийняття ЄС під час саміту у Відні рішення про розробку у 1999 р. Спільної стратегії ЄС щодо України. Основними напрямками роботи МЗС та закордонних установ України у стосунках з ЄС визначено максимально можливе врахування у Спільній Стратегії ЄС національних інтересів України, саме тому передбачалась розробка галузевих концепцій стратегії. За підсумками роботи саміту відносини Україна–ЄС визначено як унікальне стратегічне партнерство. Важливими здобутками стали готовність ЄС підтримати вступ України до СОТ та розпочати переговори щодо заснування зони вільної торгівлі. Євросоюз підтримав український варіант транзиту каспійської нафти до Західної Європи.

Для збільшення ефективності діяльності українських дипломатичних установ у країнах-членах ЄС 18 травня 1999 р. у Брюсселі відбулась нарада Послів України в країнах-членах ЄС з питань інтеграції України до ЄС. Основним меседжем цієї наради стала необхідність залучення всіх складових елементів ЗМІ, громадських організації до формування суспільно-громадської та політичної думки країни перебування щодо інтеграції України до ЄС. Головна мета – формування якнайширшої платформи для підтримки в країні перебування лінії України на європейську інтеграцію, усунення упередженого ставлення та розповсюдження односторонньої інформації щодо політики Києва. Дипломати закликали диппредставництва проробити форми контролю реалізації цих кроків [72].

Ще однією важливою реакцією на євроінтеграційні прагнення України стало ухвалення під час грудневої сесії Європейської ради у Гельсінкі (1999 р.) Спільної стратегії ЄС щодо України. Цей документ визначав стратегічне партнерство між Україною і ЄС невід’ємним чинником зміцнення миру та процвітання у Європі, акцентувалась увага на унікальному географічному розташуванні нашої держави та її визначальній ролі в регіоні. ЄС визнає європейські прагнення України та її європейський вибір. Основними цілями стратегії визначено підтримку демократизації та економічних реформ; забезпечення стабільності і безпеки; підтримка зміцнення співпраці Україна–ЄС в контексті розширення останнього. Варто зазначити, що ЄС також підтримало активізацію регіональної політики України в контексті створення та розвитку ГУАМу. Зазначмо, що стратегія передбачає започаткування напрямів співпраці, які виходять за межі УПС. Зокрема, вперше йдеться про готовність ЄС активно залучати Україну до заходів у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС [72].

Ухвалення цієї стратегії зумовлювалось майбутнім розширенням ЄС та необхідністю підтримки процесу демократизації та економічних реформ в Україні. Незважаючи на те, що стратегія не визначала за Україною статус країни-кандидата, сам факт її прийняття свідчив про застосування нового інструменту спільної зовнішньої політики щодо пострадянського простору. Варто зазначити, що аналогічну стратегію ухвалила Європейська рада щодо РФ в червні 1999 р. Таким чином, ЄС намагався зберігати паритет на пострадянському просторі, прагнучи нейтралізувати початок нового міжнародного протистояння.

Окрім геополітичних детермінантів ускладнення інтеграції України ЄС (інтравертна фаза ЄС та неготовність до нового протистояння з РФ), звертаємо увагу на серйозні проблеми реформування української економіки та сфери державного управління. Характерною рисою першого десятиліття незалежності стала перманентна економічна криза, яка доповнювалась політичною, що значно послаблювало міжнародне становище України. Проведене в 1998 р. порівняльне дослідження показало, що валовий внутрішній продукт на душу

населення в Україні становить 4,4 % порівняно з середнім показником по країнах ЄС. На соціальне забезпечення населення в Україні витрачалось коштів у 31 раз менше, ніж у країнах ЄС, на тисячу жителів припадало в 5 разів менше автомобілів, у 2 рази менше телевізорів. На думку експертів Міжнародного центру перспективних досліджень, незважаючи на те, що керівництво України проголосило вступ до ЄС стратегічною метою зовнішньої політики держави, внутрішня економічна політика з цим була не пов'язана [73, с. 341–342].

Здобувши перемогу на президентських виборах Л. Кучма продовжив реалізацію курсу на зближення з ЄС. Зокрема, 14 вересня 2000 р. Указом Президента України була затверджена конкретна Програма інтеграції України до Європейського Союзу, яка повинна була виконувати функції дорожньої карти виконання Стратегії інтеграції України в ЄС. Документ складається зі 140 розділів, які охоплюють усі сфери суспільного життя держави, а основною метою запропонованих заходів визначено досягнення копенгагенських критеріїв.

У березні 2001 р. Європейський Парламент ухвалив резолюцію щодо Спільної Стратегії ЄС до України – European Parliament resolution on the Common Strategy of the European Union on Ukraine. Резолюція визнає, що Україна відіграє ключову роль для збереження миру, стабільності та процвітання в Європі в період після “холодної війни”. Підкреслюється, що наша держава є активним членом Ради Європи та Організації з безпеки та співробітництва в Європі, посідає важливе місце в Центральній-Європейській Ініціативі та співробітництві в Чорноморському регіоні, грає ключову роль у групі ГУУАМ і вибірково бере участь у діяльності СНД [74].

Окремо визнавався важливий внесок України в підтримання миру і стабільності – у відмові від ядерної зброї, пошуках вирішення проблем Придністров'я та проведення миротворчих операцій у колишній Югославії і участь у програмі НАТО “Партнерство заради миру”. ЄС обрав щодо України зважену і обережну стратегію: висунувши ряд умов, без виконання яких неможливе перетворення України на демократичну європейську країну, на цей

час ЄС зберігав дистанцію і не надто ангажувався до українських справ [73, с. 349].

Незважаючи на це, у 2002 р. з метою посилення інституційного-правового забезпечення європейсько-атлантичного вектора Указом Президента в Україні створено Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції, на чолі з Президентом. Завданнями Ради є забезпечення ефективної координації і контроль за діяльністю органів державної влади у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції, схвалення відповідних рекомендацій цим органам. При Президентові України створено консультативно-дорадчий орган – Національна рада з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС. У травні цього ж року Л. Кучма презентував Послання Президента України до Верховної Ради “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2017 роки”, яке основою стратегії економічного та соціального розвитку України на наступне десятиріччя визначало практичну реалізацію до 2017 року завдань, пов’язаних зі створенням внутрішніх передумов для набуття Україною повноправного членства в ЄС [74].

Було визначено дедлайни виконання основних завдань на шляху євроінтеграції: до 2002–2003 рр. розв’язання комплексу проблем, пов’язаних із вступом України до Світової організації торгівлі; створення не пізніше 2004 р. зони вільної торгівлі з ЄС; створення до 2007 р. Митного союзу України з ЄС; отримання Україною не пізніше кінця 2007 р. статусу асоційованого члена Євросоюзу; забезпечення поступового впровадження критеріїв вступу України до Валютного союзу ЄС.

Оскільки дія спільної стратегії ЄС щодо України завершувалась через чотири роки, то для української влади в умовах фактичної євроатлантичної ізоляції було надзвичайно важливо підвищити свій рівень відносин з Брюсселем в умовах “post-enlargement”. Проте намагання українських дипломатів напередодні чергового саміту Україна-ЄС, що проходив у Копенгагені (липень 2002 р.), заручитись підтримкою окремих країн, зокрема Данії, були безрезультатними. У цілому ЄС зайняв значно обережнішу позицію

щодо України, бо замість конкретних заходів підтримки, у переговорах з українськими представниками найпоширенішою залишалась загальна фраза про “важливість України для Європи”. Зокрема, датські дипломати ставили під сумнів реальність набуття асоційованого членства України в ЄС.

Крім цього, українська дипломатія намагалась переконати ЄС у необхідності диференційованого підходу до оцінки євроінтеграційних потенціалів нашої держави та не допустити узалежнення взаємин України і ЄС від відносин Унії з іншими пострадянськими республіками, зокрема Молдови і Білорусі. Київ намагався повторити алгоритм інтеграції держав ЦСЄ, які оцінювались Брюсселем індивідуально, а не узагальнювались в один блок [75]

Під час зустрічі Л. Кучми з Президентом Європейської комісії Р. Проді, яка відбулась 15 травня 2002 р. у Брюсселі, останній висловив ідею розбудови Україною і ЄС Спільного політичного та економічного простору. Такий формат співпраці, за словами єврочиновника, передбачав більшість переваг членства в Унії, окрім спільних інституцій. Зі свого боку, Президент України заявив, що Київ усвідомлює всі проблеми ЄС і тому потребує лише політичного сигналу про майбутню перспективу членства України в ЄС [76, с. 15].

Європейський Союз проігнорував план українського керівництва і запропонував Україні статус “сусіда”. Крім геополітичних причин такого рішення, варто звернути увагу і на певне розчарування ЄС внутрішньою політикою Л. Кучми, зокрема відсутністю прогресу в детінізації економіки та використанням адміністративного ресурсу на парламентських виборах.

Основною метою Європейської політики сусідства (далі – ЄПС) стала популяризація цінностей ЄС та нейтралізація негативних наслідків його розширення для нових сусідів, тобто унеможливити формування нових ліній розмежування в Європі шляхом залучення нечленів Унії до різних форм співпраці в контексті підтримки розбудови демократичного суспільства та механізмів ринкової економіки. Тобто ЄПС стала основним інструментарієм гарантування безпеки і стабільності на кордонах ЄС [76, с. 15–16].

У контексті реалізації ЄПС пріоритет надавався тим державам, які зможуть забезпечити верховенство права, прозорість державного управління, права людини та розвиток механізмів ринкової економіки. Крім східних сусідів ЄС, ЄПС поширювалась на південні держави, які межують з Унією на суші чи морі. Таким чином, крім 5 пострадянських республік, ЄПС стосувалась держав Північної Африки і Близького Сходу. Зі свого боку, РФ відмовилась увійти у ЄПС, підписавши з ЄС окрему угоду про стратегічне партнерство, яке і стало основою їхнього двостороннього співробітництва.

Для України ЄПС, за словами М. Вахудової, дала змогу ЄС пообіцяти політичну й економічну підтримку, не змушуючи Брюссель підтверджувати або заперечувати перспективу членства нашої держави в Унії [77, с. 13].

Отже, Україні не вдалось вивести співпрацю з ЄС за межі класичної моделі, запропонованої для європейських держав пострадянського простору у контексті ЄПС, та домогтись чіткого меседжу щодо майбутньої перспективи членства. Очевидно, що в тогочасних реаліях міжнародної політики реалізувати таке завдання було надзвичайно складно. Україна в геополітичному контексті продовжувала залишатись невід'ємною частиною пострадянського простору, а отже, питання переорієнтації зовнішньополітичного курсу нашої держави значною мірою залежало від позиції РФ, яка розпочала реалізацію комплексу заходів з метою реінтеграції пострадянського простору під своєю егідою. Однак українська політична еліта на чолі з Л. Кучмою, який заявив про курс на членство в ЄС, так і не змогла акумулювати всіх зусиль і ресурсів, а також консолідувати українське суспільство, щоб досягнути такої амбітної мети. У цьому контексті повністю погоджуємось зі словами С. Віднянського: “Для української влади часів Кучми “європейський вибір”, безумовно, був свідомим. І так само свідомо він залишався декларацією. Цей вибір не впливав на характер розвитку, проте створив привабливу декорацію, став одним з інструментів утвердження самої влади, її багатофункціональним стабілізатором”. Крім цього, курс на євроінтеграцію реалізовувався Л. Кучмою в контексті політики багатовекторності. У такий спосіб українська дипломатія намагалась поєднати євроінтеграцію з реінтеграцією в рамках участі в

російських політико-економічних проектах (ЄврАзЕС, ЄЄП), які за своїм змістом і метою передбачали альтернативні шляхи розвитку. За словами Г. Перепелиці, це призвело не лише до кризи у відносинах з ЄС, але й до поразки багатовекторної політики [78, с. 564].

2004 р. започаткував якісно новий етап у відносинах України з ЄС, оскільки вони стали безпосередніми сусідами. Проте основним імперативом, який визначав подальші відносини Україна–ЄС стала Помаранчева революція. Вона сприяла формуванню якісно нового міжнародного іміджу України як держави, яка зуміла мирним шляхом вирішити глибоку політичну кризу та до влади в якій прийшов проєвропейський опозиційний кандидат В. Ющенко. Помаранчева революція сприймалась як перемога європейської орієнтації та демократичних цінностей. Адже, здавалось, разом з Ющенком перемиг курс і на євроінтеграцію України та її самоідентифікацію як європейської країни з розвиненими демократичними інститутами.

Аналізуючи європейсько-атлантичний аспект трансформації зовнішньої політики, варто зазначити, що саме з В. Ющенком у 2005 р. ототожнювалась остаточна відмова від багатовекторності та переорієнтації зовнішньої політики на європейсько-атлантичну інтеграцію. Перші візити В. Ющенка до Європи та США були справді тріумфальними: його виступи в Європарламенті й Сенаті США навесні 2005 р. справили позитивне враження деклараціями про наміри України. Однак, досить швидко з'ясувалось, що здійснення цих декларацій не завжди в компетентності Глави держави [79, с. 389].

Адже з переходом до парламентсько-президентської форми правління відбулось зміщення всієї виконавчої вертикалі. Тому характерною особливістю діяльності України на міжнародній арені в окреслений період є її пряма залежність від внутрішньополітичного становища. Ця тенденція була характерна і для наступних періодів, але саме в період 2005–2010 рр. вона найчіткіше проявилась.

Першим свою позицію стосовно активізації європейського курсу України висловив Європарламент. У резолюції, ухваленій 13 січня 2005 р., ЄП вітав подолання політичної кризи в Україні шляхом проведення чесних,

демократичних виборів, висловив підтримку євроінтеграційному курсу держави, а також закликав ЄК і Європейську раду переглянути співпрацю з Україною в рамках ЄПС з урахуванням нової політичної ситуації. Зокрема, Європарламент закликав розглянути питання візової лібералізації для України, своєчасне визнання статусу ринкової економіки та підтримку у вступі України до СОТ. До того ж, крім Плану дій у рамках ЄПС, європейські парламентарі закликали надати чітку європейську перспективу Україні шляхом її залучення до інших форм асоціації з ЄС [80].

Проте Європейська комісія та більшість лідерів держав-членів ЄС продовжували будувати свої відносини з Києвом за старою схемою, так, нібито в Україні нічого не відбувалось, хоча, на думку Г. Касьянова, момент потребував зовсім іншої динаміки чи хоча б іншої риторики, значно потужніших сигналів Україні щодо перспектив членства в ЄС [79, с. 390].

Важливим детермінантом такої позиції стала чергова інтравертна фаза самого ЄС, зумовлена адаптацією нових членів. Варто зазначити, що характерною тенденцією функціонування ЄС є те, що етапи розширення супроводжуються зміцненням внутрішньої інтеграції (після приєднання Іспанії і Португалії в 1986 р. розпочалась підготовка запровадження спільної валюти та розробки спільної зовнішньої політики; наслідком чергового розширення в 1995 р. зміцнено співпрацю судових органів, а після розширення в 2004 р. погоджено проект Конституції ЄС) [79, с. 390].

Основою співпраці України і ЄС в рамках ЄПС надалі став трирічний План дій, підписаний 21 лютого 2005 р. та доповнений 10 додатковими пунктами, що передбачали надання українській економіці статусу ринкової, підтримку вступу до СОТ, перспективи створення зони вільної торгівлі між Україною і ЄС та візову лібералізацію. Щодо останнього, то цього ж року Україна в односторонньому порядку скасувала візи для громадян держав ЄС.

Серйозним викликом для реалізації курсу на євроінтеграцію стала боротьба всередині помаранчевого табору, адже в умовах переходу до парламентсько-президентської форми правління загострилось протистояння Президента і Прем'єр-міністра. З метою нейтралізації його негативних

наслідків у вересні відбулись серйозні кадрові зміни: уряд Ю. Тимошенко відправлено у відставку, змінено керівництво секретаріату Президента та РНБО. Проте це лише посилює внутрішньополітичну боротьбу, а отже, послабило консенсус стосовно необхідності реалізації курсу на зближення з ЄС та значно зменшило електоральну підтримку В. Ющенка, адже здебільшого населення України розраховувало на швидкі та кардинальні зміни.

Новій українській владі не вдалось розробити чіткої стратегії європейської інтеграції України, і тим більше донести основні її ідеї до населення України, яке здебільшого залишалось доволі інертним. Характерною тенденцією політичної активності українських громадян є те, що протестного потенціалу вистачає лише на зміну влади, як це відбулось у 2004 р., але не на зміну перезавантаження самої системи влади. Домінування патерналістських настроїв та радянської ідентичності призвело до неготовності форсованої геополітичної переорієнтації. Такий результат є досить непоганим, проте він свідчить про відсутність реальних заходів органів влади в напрямку інформаційно-роз'яснювальної роботи щодо євроінтеграційного курсу України [81, с. 272].

Аналізуючи цю проблему в глобальному контексті, варто акцентувати увагу на тому, що за своїм змістом “українське питання”, яке до 1991 р. зводилось до того чи бути українській незалежності взагалі, після 1991 р. ототожнювалось з геополітичним курсом нашої держави. Протягом історії “українське питання” ніколи не обмежувалось самою Україною, а визначалось глобальним геополітичним контекстом. Після 2004 р. основною причиною неготовності ЄС запропонувати Україні чітку перспективу членства стала позиція РФ, яка розглядала Помаранчеву революцію як геополітичну провокацію на пострадянському просторі, що своєю чергою розглядався Кремлем як сфера виключної геополітичної компетенції РФ. Підсумовуючи вплив Помаранчевої революції на трансформацію зовнішньої політики України, зауважимо, що сам її факт не може означати остаточної геополітичної переорієнтації на європейсько-атлантичну інтеграцію, оскільки потребує вирішення комплексу питань, пов'язаних із необхідністю кардинальних реформ та врегулювання відносин з РФ. Натомість українська політична еліта, за

визначенням Т. Возняка, обрала “вербальний” шлях зближення з ЄС, тобто обмежилась постійним акцентом на свій геополітичний вимір.

Початок 2007 р. ознаменувався подальшою інституалізацією ЄПС, зокрема, з 1 січня розпочав своє функціонування Інструмент європейського сусідства і партнерства, який безпосередньо стосувався України. Очевидно, що така форма співпраці не влаштовувала нашу державу, оскільки не передбачала перспективи членства. До того ж, інструмент європейської політики партнерства, крім пострадянських країн, поширювався на держави Північної Африки і Близького Сходу [81, с. 272].

Саме за таких умов 5 березня 2007 року розпочались переговори між Україною і Європейським Союзом щодо “нової посиленої угоди” – такою була попередня робоча назва Угоди про асоціацію (далі – УА). Завдяки наполяганням української сторони вона була названа Угодою про асоціацію, що відповідало її справжньому змісту, яка, зокрема, повинна була включати створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ПВЗВТ). Обговорення її створення розпочалось у 2008 р [81, с. 272].

Укладання угод про асоціацію – важлива форма співпраці ЄС з іншими державами, проте механізми асоціації використовувались Брюсселем з різною метою, враховуючи особливості держав, з якими вони укладались. Угоди про асоціацію з більшістю постсоціалістичних європейських держав мали на меті їхню підготовку до повноправного членства, перспектива якого закріплювалась у такій угоді. Для інших держав, які намагались дотримуватись нейтралітету, такі угоди ставали своєрідною альтернативою повноправному членству. Для неєвропейських держав основна мета полягала в наданні їм допомоги з метою забезпечення стабільності і безпеки на кордонах ЄС [82, с.125].

Тому українська сторона намагалась докласти максимум зусиль для того, аби укладання нової угоди, яка замінить УПС, не стало альтернативою членства, а кроком до нього. В українському законодавстві, починаючи з 1998 р. (Стратегія інтеграції до ЄС), у більшості документів ВДА МЗС, що стосуються цієї проблематики, використовується термін “асоційоване членство”, якого набуде Україна після підписання і ратифікації УА. Очевидно,

що таке помилкове твердження не може бути обумовлено необізнаністю українських дипломатів та юристів-міжнародників, а використовувалось з політичною метою демонстрації нового рівня відносин з ЄС в контексті євроінтеграційної політики. Проте, варто зазначити, що статус “асоційованого членства” взагалі непередбачений договорами ЄС. Основною характеристикою асоційованого членства згідно з теорією міжнародних відносин є обмежена участь у діяльності керівних інституцій організації без вирішального голосу в прийнятті рішень [82, с.125].

Слід відзначити, що загалом 2008 р. ознаменувався глибокою кризою ЄПС, зумовленою відсутністю консенсусу серед держав-членів ЄС щодо його східної політики, яка доповнювалась загостренням міжнародних відносин через активізацію російської політики, що проводилась з метою зміцнення своїх позицій на пострадянському просторі зокрема та на міжнародній арені загалом. Зокрема, нові члени ЄС, особливо Польща, вимагали переглянути східну політику та ЄПС через відсутність перспективи членства для України. Очевидно, що це зумовлювалось небажанням Польщі залишатись східним флангом ЄС та межувати з Україною, яка залишалась буфером між ЄС і РФ. Така тенденція характерна для політики європейських держав, до прикладу, основним лобістом вступу Польщі до ЄС у 1990-х рр., крім США, виступала ФРН, намагаючись унеможливити тривале зближення східних кордонів ЄС зі своїми. У свою чергу, перегляд ЄПС співпадав з позиціями України, яка прагнула додаткових стимулів і підтримки свого зовнішньополітичного курсу.

Під час внутрішньої дискусії всередині ЄС щодо перегляду східної політики домінували два варіанти її вдосконалення. Перший – польський, що визначав пріоритетом країни Східної Європи, особливо пострадянські республіки, та передбачав їхнє максимальне залучення до різних форм співпраці з ЄС з метою унеможливлення їхнього повернення (збереження) у сфері геополітичного впливу РФ. Другий – німецький, що передбачав активізацію співпраці з Росією як центральним компонентом становлення кооперативного порядку. Суть компромісу полягала у відсутності безпекових

питань в контексті співпраці з державами СхП, але виокремлення їх із загальної ЄПС [83, с. 884].

Наслідком дискусії стало компромісне рішення, оформлене польсько-шведською ініціативою “Східне партнерство” (далі – СхП), яке було представлено 26 травня 2008 р. членам Ради ЄС із загальних питань та зовнішніх відносин. У проекті передбачено участь країн Східної Європи – України, Молдови, Білорусі, Грузії, Вірменії та Азербайджану.

Потужним геополітичним каталізатором необхідності нового формату СхП стала агресія РФ проти Грузії в серпні 2008 р. Аналізуючи цілі та мету проекту “Східне партнерство”, варто відзначити певну їх трансформацію. В. Копійка та В. Манджола наголошують: “Якщо спочатку Східне партнерство запроваджувалося з метою поглиблення відносин із сусідами ЄС на Сході і збалансування Союзу для Середземномор’я, то згодом йому була відведена стратегічна роль. Активізація діяльності Росії з відновлення свого впливу на пострадянському просторі змушувала європейські країни потурбуватися про утримання східних сусідів в орбіті своїх інтересів. Військовий конфлікт між Грузією та Росією і його наслідки помітно вплинули на зміст повідомлення Європейської Комісії від 3 грудня 2008 р. Зокрема стверджувалося, що Східне партнерство сприятиме зміцненню державності та територіальної цілісності запрошених до участі в ньому країн і здійснюватиметься на засадах європейської солідарності” [84, с. 30].

Цілями ініціативи в “Декларації Європейської ради щодо Східного партнерства” 19–20 березня 2009 року визначалися: значне зміцнення політики ЄС щодо його східних партнерів (Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдови, України) завдяки прагненню створити необхідні умови для політичної асоціації та подальшої економічної інтеграції; сприяння стабільності, належному урядуванню та економічному розвитку; формування довіри між країнами-учасницями; сприяння встановленню партнерських стосунків між організаціями громадянського суспільства та урядами держав; підтримка встановлення контактів між людьми за допомогою довгострокової

стратегії лібералізації візового режиму; підвищення рівня енергетичної безпеки; підтримка реформ у різних секторах та захист довкілля.

Такою була декларована мета, однак реально СхП була створена як відповідь на зростаючі запити щодо європейської інтеграції держав у рамках “Європейської політики сусідства” (ЄПС), потребу їх диференціації від держав, котрі не мали шансів стати членами ЄС, причому – без обіцянки надання членства. Основним принципом такого формату стала політична асоціація та економічна інтеграція. Тобто, СхП – це процес, а не інструмент, важливим недоліком якого стала відсутність політичної складової, що зробило його концептуально незавершеним та функціонально непривабливим [83, с. 896].

Компромісний характер СхП відіграв вирішальну роль на паризькому саміті Україна–ЄС 2008 р., за підсумками якого українським дипломатам не вдалось добитися поділу тексту нової угоди про співробітництво на дві частини. У політичній частині Київ хотів отримати перспективу вступу до ЄС. Але знову ж таки через загострення внутрішньополітичної кризи в Україні надання перспективи вступу до ЄС було заблоковане. Крім того, Франція та Німеччина не хочуть жертвувати власними економічними відносинами з Росією заради безпеки України та реалізації її курсу на європейську інтеграцію. Західноєвропейські країни де-факто ветують членство України в ЄС, Франція, наприклад, вбачає в розширенні ЄС на схід потенціал для збільшення впливу США всередині ЄС.

Це призвело до кризи євроінтеграційного курсу та погіршення відносин України з ЄС. Нова українсько-російська газова війна в січні 2009 р. лише поглибила взаємну кризу довіри України та ЄС. Країни Європи були знову без газу, що дало підставу звинувачувати Україну як ненадійного партнера. Голова Європейської комісії Ж. М. Баррозу вимагав від Москви та Києва остаточного відокремлення проблем постачання газу в Європу від конфліктів українсько-російського переговорного процесу [85, с. 33].

Прихід до влади В. Януковича в 2010 р. та швидка переорієнтація зовнішньої політики України на Росію не могли не позначитись на відносинах з ЄС. Подальші дії нової української влади, а саме: повернення до Конституції

1996 р., підписання Харківських угод з РФ, згорання свободи слова та політична справа проти Ю. Тимошенко – значно поглибили кризу взаємовідносин Брюсселя та Києва. Крім цього, ЄС заявив про неможливість для України одночасного вступу до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном і створенням зони вільної торгівлі з Європейським Союзом.

Незважаючи на це, у листопаді 2011 р. відбувся двадцять перший завершальний раунд переговорів щодо укладення Угоди про асоціацію України та ЄС, а 30 березня 2012 р. у Брюсселі глави переговорних делегацій парафували Угоду. Для пришвидшення підписання Угоди була створена спеціальна Моніторингова місія Європарламенту під керівництвом П. Кокса та О. Квасневського. Метою діяльності цієї місії було спостереження за свободою слова в Україні, зокрема за розглядом справи Ю. Тимошенко та Ю. Луценка. Проте загострення суспільно-політичної кризи в Україні та офіційне припинення українською владою підготовки до підписання Угоди про асоціацію призвело до гострої кризи у відносинах з ЄС [85, с. 33].

Зростання ролі ЄС не лише в Європі, але у світі зумовило геостратегічну важливість цього інтеграційного об'єднання для України. Після утвердження на міжнародній арені Україна задекларувала курс на вступ до ЄС, проте дуже часто українська влада використовувала євроінтеграційні гасла лише в контексті своїх передвиборчих програм. Геополітичне становище України значно ускладнило процес євроінтеграції, оскільки де-факто лідери ЄС вважають її сферою впливу РФ та не бажають ускладнень відносин з Москвою через можливе зближення з Україною. Проте після розширення ЄС в 2004 та 2007 р., а також перемоги Помаранчевої революції розпочались реальні кроки на досягнення асоційованого членства, що не могло не призвести до загострення відносин з РФ. Незважаючи на згорання євроінтеграційного курсу після приходу до влади В. Януковича, актуальність зближення з ЄС лише зросла, особливо в контексті необхідності збереження українського суверенітету та територіальної цілісності. Оскільки українсько-російське зближення в 2010 р. було зумовлене насамперед послабленням суверенітету

України в міжнародних відносинах та беззастережній орієнтації в зовнішній політиці саме на Росію [85, с. 33].

Таким чином, Європейському Союзу від початку становлення незалежності України належить ключове значення, бо саме відносини з ЄС є складовою європейсько-атлантичного вектора української зовнішньої політики. Декларування курсу України на зближення з Європою означало налагодження тісних політичних та торговельно-економічних відносин. Складність геополітичних трансформацій на Європейському континенті, становлення постбіполярної системи міжнародних відносин, перманентна внутрішньополітична криза України значно ускладнили процес активізації відносин Україна–ЄС. Проголошення стратегічного завдання української зовнішньої політики – вступ у ЄС в поєднанні з намаганням зберегти “стратегічне партнерство” з РФ продемонструвало складність геополітичного вибору України. Для української політичної еліти на чолі з Л. Кучмою курс на ЄС став не лише важливою противагою зміцненню РФ на пострадянському просторі, але й додатковим політичним козирем на чергових президентських виборах й у зосередженні усієї повноти влади у своїх руках. Багаторічна профанація європейського вибору за президентства Л. Кучми призвела не лише до втрати дорогоцінного часу, але й серйозного погіршення стартових умов “повернення в Європу”.

Помаранчева революція по-новому відкрила Україну для Європи і для світу. У геополітичному контексті це продемонструвало готовність українського населення до виходу з пострадянського простору. Прихід до влади В. Ющенка започаткував якісно новий етап у відносинах з ЄС, який у 2004 р. став безпосереднім сусідом нашої держави. Курс на європейську і атлантичну інтеграцію став одним з ключових напрямків нової влади, європейсько-атлантичний вектор став реальним пріоритетом, а в зовнішньополітичному курсі простежується трансформація від багатовекторності до зближення з Заходом.

Проте конституційна реформа та внутрішні суперечки помаранчевої команди в поєднанні з активізацією РФ на пострадянському просторі

нейтралізували основні здобутки помаранчевої революції. Брюссель, зі свого боку, не надав потрібної підтримки українській владі в її європейських прагненнях. Однак реальним здобутком стала активізація діалогу з ЄС, особливо шляхом запровадження нового механізму ЄПС – Східного партнерства, яке стало компромісним варіантом для пострадянських держав.

Прихід до влади В. Януковича призвів до згортання європейсько-атлантичного вектора та повернення до багатовекторності, а на практиці – до зближення з РФ. Проте, навіть у таких умовах, усвідомлюючи загрозу втрати своєї легітимності, нова українська влада не припинила переговори з ЄС щодо підписання УА. І пішла на її парафування для отримання політичних дивідендів на чергових парламентських виборах, але відмовилась від її підписання, що призвело до кардинальних змін не лише для України, але й для всієї міжнародної спільноти.

3. 2. Еволюція парадигми відносин Україна–НАТО

Відносини з Організацією Північноатлантичного договору стали невід’ємною складовою європейсько-атлантичного вектора зовнішньої політики України та важливим чинником суб’єктивізації в міжнародних відносинах. Участь України в РПАС і програмі НАТО “Партнерство заради миру” стали основою взаємовідносин нашої держави з Альянсом. Розвиток співпраці з НАТО дозволяв нейтралізувати можливість перетворення України на буферну зону між системою колективної безпеки Альянсу та РФ в умовах інтеграції посткомуністичних держав Центральної і Східної Європи до НАТО.

У 1995 р. започаткований формат співпраці Україна–НАТО за формулою “16+1” (держави-члени НАТО і Україна). 14 вересня цього ж року відбувся перший візит очільника українського МЗС Г. Удовенка для участі у політичних консультаціях у цьому форматі. Під час зустрічі ухвалено Індивідуальну програму партнерства Україна–НАТО. Саме ця програма стала основним механізмом виконання положень ПЗМ. Тоді ж було оприлюднено Спільну заяву України та НАТО, що проголосила “розширення й поглиблення” відносин

Україна–НАТО, які наприкінці 1996 р. дійшли у своїй еволюції до “особливих та ефективних” відносин [86, с. 39–40].

Підтвердженням активізації взаємовідносин України і НАТО стало прийняття документа “Реалізація розширення і поглиблення відносин між Україною і НАТО” в березні 1996 р. Цей документ набув характеру “дорожньої карти” партнерства в політичній, військовій, економічній, науково-технічній та інформаційній сфері. Варто зазначити, що важливим чинником відносин Україна–НАТО стала відмова України від ядерного статусу. Тому Альянс намагався максимально залучити Київ до безпекової співпраці, забезпечуючи режим нерозповсюдження ядерної зброї. Зокрема, у 1996 р. Україна отримала політичну підтримку від РПАС після резонансного рішення російського парламенту щодо суверенітету над Севастополем [87].

У травні 1996 р. з метою забезпечення подальшої співпраці в рамках програми ПЗМ зміцнено нормативно-правову базу співпраці у військовій сфері, зокрема щодо спільних військових навчань і тренувань військовослужбовців ЗСУ та держав-членів Альянсу. Наслідком подальшої інституалізації співпраці України з НАТО стало створення Міжвідомчої робочої групи з питань участі України в ПЗМ 21 травня 1996 р. 3 квітня 1997 р. ключовою інституцією у співпраці з Альянсом стала новостворена Державна міжвідомча комісія з питань співпраці України з НАТО [87].

Таке інституційно-правове зміцнення взаємин з Організацією Північноатлантичного договору зумовлювалось необхідністю формалізації відносин та активнішого партнерства. З березня 1997 р. розпочалися переговори між Україною і НАТО щодо укладання базового договору, який визначив подальші принципи, пріоритети та завдання співпраці. У контексті проведення цих переговорів Київ 1 травня цього ж року відвідав Генеральний секретар Альянсу Х. Солана, а 29 травня 1997 р. на засіданні очільників зовнішньополітичних відомств держав-членів НАТО в Сінтрі Х. Солана та Г. Удовенко парафували новий базовий документ взаємовідносин України і НАТО Хартію про Особливе партнерство між НАТО і Україною. Новий етап партнерства і співпраці між Альянсом і Україною започатковано на

Мадридському саміті НАТО, під час якого 8 липня 1997 р. відбулось підписання Хартії про особливе партнерство [88].

Хартія про особливе партнерство свідчить про визнання Північноатлантичним альянсом стратегічної та геополітичної ролі України в побудові нової системи європейської безпеки. Документ передбачав розвиток і зміцнення співробітництва і партнерства в різних сферах. Основою безпекової співпраці визначено підтримку суверенітету та територіальної цілісності незалежної України, якій належить ключова роль у підтримці стабільності і безпеки на Європейському континенті. Особливе значення в Хартії відведено денуклеризації України–НАТО заявило про підтримку надання Україні гарантій безпеки ядерними державами, оформленими Будапештським меморандумом. Хартія визначала ряд механізмів імплементації її положень. Загальна оцінка стану розвитку динаміки відносин покладено на Комісію Україна–НАТО. [88].

У грудні 1997 р. Л. Кучма своїм Указом заснував Місію України при НАТО. Саме цей час мав найбільше здобутків політики багатовекторності, яка сприяла збереженню балансу сил у регіоні та налагодженню відносин із основними геополітичними гравцями. Проте в стратегічній перспективі позаблоковий статус та спроби зберегти “стратегічне партнерство” з РФ значно ускладнювало реалізацію практичних кроків щодо подальшого зближення з НАТО. Варто зазначити, що вагоме значення у відносинах Україна–НАТО належить США як провідній державі цього військово-політичного блоку. Для Вашингтона Україна виступала важливою запорукою стабільності та безпеки в регіоні та своєрідною противагою Росії. Саме тому США підтримали спробу України виступити регіональним лідером, зокрема в рамках ГУАМу (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова). Економічною основою такого альтернативного російським проектам інтеграційного проекту стала каспійська нафта, а однією з форм активності – будівництво нафтопроводу Баку–Тбілісі–Джейхан – першого на пострадянському просторі, який пройшов в обхід РФ. Це значно зміцнило позиції Києва на пострадянському просторі, який поступово перетворювався на реальну геополітичну альтернативу Москві [89, с. 69].

З метою імплементації Хартії про особливе партнерство з НАТО 4 листопада 1998 р. Л. Кучма затвердив “Державну програму співробітництва України з НАТО на період до 2001 р.”. У цьому документі стратегічною метою України визначено інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур. Для виконання цієї програми було залучено 24 міністерства та відомства. Активізація відносин з Альянсом реалізовувалась у контексті політики багатовекторності та передбачала збереження паритету між Заходом і РФ. Крім того, наближення виборчої кампанії зумовлювало необхідність мобілізації міжнародної підтримки чинної влади в умовах загострення внутрішньополітичного протистояння [90].

Серйозним випробовуванням для НАТО та міжнародної спільноти став дипломатичний аспект застосування сил Альянсу в Косово в березні 1999 р. Особливо негативно це вплинуло на імідж НАТО на пострадянському просторі, зокрема і Україні, більшість населення якої продовжувало розглядати Альянс у контексті нав’язаних радянською пропагандою стереотипів. Зі свого боку, у квітні 1999 р. Л. Кучма запропонував посередницькі зусилля для врегулювання конфлікту навколо Косово. Основними механізмами цієї ініціативи виступала посередницька місія Генерального секретаря ООН, ОБСЄ, Руху неприєднання, України. Як посередників українська сторона запропонувала яскраві політичні особистості на кшталт Н. Мандели. Позиція України щодо конфлікту в Косово полягала в тому, що єдиною легітимною основою здійснення міжнародного військового втручання на територію суверенної держави є мандат РБ ООН. Своєю чергою, Україна усвідомлювала, що рішення НАТО про початок військового втручання було ухвалене в умовах ескалації насилля в Косово, а заблокованість РБ ООН продемонструвала нездатність міжнародних інституцій безпеки виконувати свою основну функцію, що свідчить про необхідність реформи сучасних механізмів європейсько-атлантичної безпеки [76, с. 17].

Така виважена позиція в поєднанні зі спробою відіграти роль у врегулюванні Косовського конфлікту зумовлювалась намаганням української дипломатії заручитись підтримкою НАТО під час першого засідання Комісії Україна–НАТО на Вашингтонському саміті Альянсу, який відбувся 23–25

квітня 1999 р. У резолюції Альянсу, ухваленій за підсумками роботи саміту, держави-члени визнавали важливу роль України у зміцненні безпеки і стабільності в центральній-східному регіоні, а також декларувалась підтримка незалежності, територіальної цілісності й суверенітету нашої держави.

Не менш важливе значення належить і ухваленій новій Стратегічній концепції Альянсу, яка визначала основні принципи і завдання НАТО в нових геополітичних умовах. Особливе місце відводилось Україні, незалежність якої розглядалась НАТО як важливий чинник забезпечення безпеки і стабільності в Європі [91].

Це поставило українську владу перед вибором: реальна інтеграція до НАТО чи продовження збереження позаблокового статусу. Ключову роль у цьому плані відігравала РФ, яка докладала максимум зусиль для унеможливлення інтеграції України в НАТО. Ситуацію ускладнювало ставлення українського населення до НАТО, оскільки переважна більшість громадян мали невиразне уявлення про Альянсу, переважно сформоване ще радянською пропагандою та холодною війною. За соціологічними опитуваннями, 31–36 % респондентів позитивно ставились до ідеї вступу до НАТО. Попри це, зближення з НАТО для України було одним зі способів зближення з Європою та США, легітимізацією країни в міжнародному співтоваристві та засобом балансування між Заходом та Росією [79, с. 114].

Ухваленням Стратегії України щодо НАТО Київ намагався посилити свої позиції напередодні Празького саміту Альянсу з метою започаткування Інтенсифікованого діалогу. Проте загострення внутрішньополітичної ситуації всередині України значно ускладнювали досягнення такої мети. Свідченням кризи у відносинах Україна–НАТО став Празький саміт Альянсу, на якому очільників держав розсаджували за французьким, а не за англійським алфавітом, щоб Президент України не сидів поруч з американським і британським лідером. Проте Україні вдалось отримати План дій Україна–НАТО, у рамках якого повинні реалізовуватись щорічні цільові плани щодо реформ [92].

Важливу роль у налагодженні відносин з НАТО і США стала участь української миротворчої місії у складі коаліційних військ під проводом США в іракській кампанії, оскільки рішення Вашингтона про необхідність інтервенції в Ірак не знайшло достатньої підтримки серед союзників у Європі та стало серйозним випробовуванням для трансатлантичної спільноти. Готовність України взяти участь у кампанії була надзвичайно актуальною для США, які потребували дипломатичної підтримки. Це сприяло частковому виходу України з євроатлантичної ізоляції.

Ухвалений ЗУ “Про основи національної безпеки України” від 19 червня 2003 р. закріплював курс України на набуття членства в ЄС і НАТО. Проте реалізація курсу на європейсько-атлантичну інтеграцію згідно із законом повинна включати збереження стратегічного партнерства з РФ та іншими пострадянськими республіками. Конкретизація європейсько-атлантичних прагнень відображалась у новій редакції “Воєнної доктрини України”, що була затверджена Указом Президента від 15 червня 2004 року. У цьому документі Організація Північноатлантичного договору визначена основою загальноєвропейської системи безпеки, а, отже, кінцевою метою України є набуття повноправного членства в ній. Важливе значення відведено і ЄС, який разом з НАТО є гарантами безпеки і стабільності у регіоні. У цьому контексті пріоритетами внутрішньої і зовнішньої політики України визначено реалізацію реформ відповідно до європейських стандартів [93].

Таким чином, у своєму зовнішньополітичному курсі Л. Кучма відводив важливе місце відносинам з НАТО, яке в поєднанні з євроінтеграційним курсом розглядалось як чинник послаблення впливу РФ та унеможливлення перетворення України на буферну зону. У такий спосіб відбувались спроби адаптації до нових геополітичних реалій постбіполярної системи міжнародних відносин. Однак курс на зближення з Альянсом мав здебільшого декларативний характер, який підтверджувався відмінністю між задекларованою відданістю необхідності реформ та реаліями внутрішньополітичного життя.

Новий етап у відносинах України з Організацією Північноатлантичного договору було започатковано Помаранчевою революцією. Переміг опозиційний

кандидат В. Ющенко, який отожднювався з геополітичною переорієнтацією України на Захід та готовністю України до кардинальних реформ та змін правил гри. Уже 22 лютого 2005 р. в рамках Брюссельського саміту НАТО відбулось засідання КУН на найвищому рівні за участі нового Президента України. У своєму виступі В. Ющенко підтвердив курс на європейсько-атлантичну інтеграцію та відмову від багатовекторної моделі зовнішньої політики України, акцентувавши увагу, що стратегічна мета України полягає у повноправному членстві в Альянсі.

З метою активізації курсу на набуття членства в НАТО в квітні 2005 р. було внесено зміни до воєнної доктрини, яка визначала стратегічну мету України – членство в Альянсі. Першим наслідком поглиблення курсу на атлантичну інтеграцію стало започаткування Інтенсифікованого діалогу між Україною і НАТО з питань членства та відповідних реформ, яке відбулось за підсумками засідання КУН 21 квітня 2005 р. Основні пріоритети співпраці в контексті Інтенсифікованого діалогу визначались документом “Поглиблення співпраці Україна–НАТО: короткотермінові заходи”, який за своїм змістом став “дорожньою картою” поглиблення співпраці. Крім того, уже в грудні 2005 р. Президент увів у дію рішення РНБО “Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку відносин України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)”. Доручено КМУ створити постійно діючий орган з питань підготовки України до вступу в НАТО. Основною ідеєю цього документа стала реалізація заходів, пов’язаних з наданням Україні ПДЧ. Вхідження України до НАТО не є ціллю державної політики, а саме інструментом політики національної безпеки – що може поліпшити умови для вирішення проблем, членство в НАТО як воєнно-політичному союзу сприятиме виходу із постімперського простору та збереженню свободи дій на майбутнє [94, с. 194].

Тогочасна українська влада розпочала активну підготовку до подальшого поглиблення співпраці з Альянсом, заявляючи про готовність скасувати позаблоковий статус України. Проте цього чого без парламентської більшості досягти було просто неможливо. Особливого резонансу набув так званий лист трьох – мова йде про лист з підписами Президента України В. Ющенка, Голови

Верховної Ради А. Яценюка та Прем'єр-міністра Ю. Тимошенко до керівництва НАТО щодо надання Україні на Бухарестському саміті в 2008 р. можливості приєднання до Плану дій щодо набуття членства в Альянсі (ПДЧ). Це призвело до тривалого парламентського протистояння з прихильниками та противниками євроатлантичної інтеграції [94, с. 194].

Незважаючи на це, на Бухарестському саміті НАТО 2–4 квітня 2008 р. Росія категорично виступила проти приєднання України до Плану дій щодо членства в НАТО – зрештою Франція та Німеччина відмовились підтримати атлантичну інтеграцію України. Це насамперед пояснюється залежністю цих країн від дешевого російського газу та небажанням посилення впливу США в Центрально-Східній Європі за рахунок України. Натомість у підсумковій декларації НАТО вітався євроатлантичний вибір України і Грузія та констатувалось, що вони стануть членами Альянсу. Проте мова не йшла не лише про конкретні терміни перспективи набуття членства, але й отримання ПДЧ.

Питання надання ПДЧ для України і Грузії на Бухарестському саміті стали яскравим свідченням кардинальних змін у міжнародній політиці та поступовій трансформації монополярної системи міжнародних відносин до багатополлярної, що супроводжувались істотним послабленням геополітичного впливу США, внутрішньою фрагментацією всередині ЄС та зміцненням РФ. Ці зміни геополітичних реалій знайшли своє відображення в резонансній промові В. Путіна на мюнхенській безпековій конференції 10 лютого 2007 р. Президент РФ заперечував монополярність у міжнародних відносинах та геополітичне лідерство США, звинувачуючи Захід у розширенні НАТО шляхом інтеграції посткомуністичних держав. Головний меседж полягав в активізації РФ на міжнародній арені з метою відновлення свого геополітичного впливу, несприйнятті монополярності міжнародного порядку та курс на забезпечення багатополлярності. Цій промові належить ключове значення в загостренні відносин РФ із Заходом. Саме вона започаткувала другу холодну війну в міжнародних відносинах.

Позицію РФ стосовно євроатлантичних прагнень України чітко висловив В. Путін, який під час закритого засідання ради Росія–НАТО заявив Дж. Бушу, що Україна – це навіть не держава, а у випадку розширення НАТО за її рахунок це може призвести до дезінтеграції [95, с. 75–76].

Неготовність НАТО надати ПДЧ Україні та Грузії було сприйнято Росією як надання їй карт-бланшу на дії в пострадянських республіках, про що яскраво свідчить російська агресія проти Грузії в серпні 2008 р. Саме російсько-грузинська війна вкотре актуалізувала питання геополітичного статусу України та гарантій її територіальної цілісності й суверенітету. Проте поглиблення політичної кризи та посилення протистояння Президента і Прем'єр-міністра, відсутність підтримки парламентської більшості не дозволили скасувати позаблоковий статус України, що створило б необхідні політико-правові передумови для вступу до НАТО.

Важливим здобутком у контексті європейсько-атлантичної інтеграції України стало закріплення стратегічного партнерства нашої держави зі США Хартією про стратегічне партнерство від 19 грудня 2008 р. США декларували підтримку європейсько-атлантичним прагненням України та її зміцнення як кандидата на членство в НАТО. Документ передбачав активізацію співпраці в економічній, торговельній та енергетичній сфері.

Одним з пріоритетів зовнішньої політики В. Ющенка стало підписання союзного договору зі США, однак Білий дім не підтримав української ініціативи. Підписання цієї хартії зумовлювалось необхідністю для Вашингтона компенсувати відмову Україні у наданні ПДЧ на Бухарестському саміті НАТО. Водночас цей документ повинен був сприяти збереженню України як пріоритетного напрямку зовнішньої політики нової адміністрації Б. Обама [96, с. 712].

Отже, період 2005–2018 рр. ознаменувався активізацією курсу на зближення з НАТО, відносини з яким було переведено в якісно новий формат Інтенсифікованого діалогу. Проте поступова трансформація міжнародного порядку від монополярності до багатополарності значно ускладнила процес

отримання ПДЧ, оскільки зумовлювалась зміцненням РФ, фрагментацією ЄС та суттєвим послабленням геополітичного впливу США.

1 липня 2010 р. ВРУ ухвалила Закон України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики”, у якому наша держава ідентифікувалась як позаблокова європейська держава. Отже, цей закон було спрямовано насамперед проти вступу України до НАТО, водночас він заклав основи майбутньої подальшої економічної та політичної інтеграції з Росією.

Таким чином, відносини з НАТО стали невід’ємним аспектом європейсько-атлантичного вектора зовнішньої політики України. Від проголошення незалежності України необхідність тісної співпраці з Альянсом зумовлювалась новою геополітичною реальністю та формуванням нової системи безпеки в Європі. Приєднання України до ПЗМ стало першим серйозним кроком на шляху налагодження та активізації співробітництва, подальша стратегія зближення з НАТО визначалась внутрішньополітичною ситуацією в Україні. Якщо відносини з ЄС розглядались як запорука політично-економічної модернізації України, то з НАТО – необхідністю її безпекової стабільності. Більшість населення України успадкувало радянські міфи стосовно НАТО та скептично ставилось до зближення з Альянсом. Значно ускладнювались практичні кроки щодо співпраці, позаблоковим статусом України та жорсткою позицією РФ, яка докладала максимум зусиль для блокування розширення НАТО внаслідок приєднання пострадянських республік, а особливо України. У цьому контексті погоджуємось з тезою С. Віднянського про те, що позаблоковий статус дозволив Україні дистанціювати від РФ, але дистанція з рештою світу не скоротилась [97, с. 58].

З приходом до влади П. Порошенка, починає кардинально змінюватися курс зовнішньої політики держави на зближення з Альянсом.

Таким чином, атлантичний аспект європейсько-атлантичного вектора відновив свою актуальність для політичної еліти України і її населення лише після агресії РФ, коли очевидним стало те, що за роки незалежності українська влада не забезпечила жодних реальних механізмів збереження територіальної цілісності та суверенітету.

ВИСНОВКИ

Становлення незалежності України, а отже, і реалізація стратегії суб'єктності в міжнародних відносинах синхронізувалась у часі з кардинальними геополітичними трансформаціями, зумовленими дезінтеграцією СРСР та закінченням “холодної війни”. Перманентний процес українського державотворення та особливість геополітичного становища, розташування на цивілізаційному розломі між Заходом і Сходом сприяли активній участі українських державних утворень у міжнародних процесах та формуванню українських дипломатичних традицій. Проте відсутність власної державності протягом тривалого періоду та складність геополітичного розташування значно ускладнили процес формування та реалізації зовнішньополітичного курсу нашої держави. Складність процесу суб'єктивізації України в міжнародних відносинах зумовлювалась зовнішніми і внутрішніми чинниками, з якими зіткнулась українська політична еліта після 24 серпня 1991 р.

Після проголошення незалежності Україна успадкувала третій ядерний потенціал у світі. Очевидно, що Київ намагався конвертувати відмову від ядерного статусу в політичні, безпекові та фінансові дивіденди. Така позиція повністю суперечила пріоритам США і західноєвропейських країн, які намагались нейтралізувати негативні наслідки дезінтеграції СРСР, найважливішим з яких стала загроза поширення ядерної зброї. Курс на збереження єдиної ядерної держави став основою у формуванні пострадянської зовнішньої політики США, які в цьому контексті отримали підтримку західноєвропейських держав.

Важливою проблемою суб'єктивізації України в міжнародних відносинах була позиція РФ, яка розглядала незалежність України як тимчасове явище та розпочала курс на інституалізацію СНД з метою збереження монопольного лідерства на пострадянському просторі. Максимально дистанціюючи від геополітичних проектів Кремля, Київ зосередився на збереженні та розвитку торговельно-економічних відносин з Москвою, що суперечило планам останньої. Вирішення проблеми кордонів та розподілу радянського спадку

стали найскладнішими в двосторонніх міждержавних відносинах. Ключове значення належить розподілу ЧФ СРСР, який забезпечував контроль над Кримським півостровом, зокрема північною частиною екваторії Чорного та Азовського морів. Варто зазначити, що проблема розподілу ЧФ і ядерного роззброєння України є складовими єдиного комплексу складних геополітичних питань, які зумовлювались розпадом СРСР та формуванням нової системи міжнародних відносин.

Активна участь США в переговорному процесі щодо цих проблем свідчить про їхню важливість, і якщо пріоритетом для США стало форсоване ядерне роззброєння України та відсутність особливого інтересу щодо принципів розподілу ЧФ, то для РФ – забезпечення власності над лівовою часткою флоту. Така пріоритетність зумовила посередницьку позицію США, яка надала певні політичні, безпекові й фінансові гарантії Україні, остання ж відмовилась від своєї частки флоту на користь Росії. Компроміс було закріплено збереженням формули “Крим – за Кремль”, РФ де-юре визнала суверенітет України над Кримом і Севастополем, але забезпечила собі мілітарну і гуманітарну присутність на цих територіях. Л. Кравчук, а згодом і Л. Кучма, забезпечили політичну підтримку Б. Єльцину в протистоянні з комуністами.

Вагомим внутрішньополітичним чинником, який значно ускладнив суб’єктивізацію України в міжнародних відносинах, стала особливість транзиту УРСР в незалежну Україну шляхом серії неформальних компромісів між колишніми комуністами та націонал-демократами. Це призвело до збереження радянських методів та форм державного управління, а в зовнішньополітичному плані заклало основу політики багатовекторності.

Багатовекторна зовнішня політика протягом 1990-х рр. виявилась ефективним тактичним інструментарієм в адаптації України до нових геополітичних реалій, оскільки дозволила врегулювати відносини з ключовими геополітичними гравцями. Але перетворення багатовекторності в довготривалу стратегію не забезпечило міжнародних гарантій територіальній цілісності й суверенітету України за умови активізації РФ на міжнародній арені, метою якої

стало забезпечення монопольного лідерства на пострадянському просторі та у Східній Європі.

У цьому контексті відносини з ЄС, США і НАТО стали реальною альтернативою збереження України в геополітичній орбіті Москви. Започаткування співробітництва відбулось на початку 1990-х рр. та зумовлювалось необхідністю політичних і безпекових гарантій, а також розглядалось як противага впливу РФ.

Початок ХХІ ст. ознаменувався найбільшим в історії ЄС розширенням унаслідок приєднання колишніх членів соціалістичного табору. Держави-сусіди України стали повноправними членами ЄС. Це призвело до активізації політики РФ щодо унеможливлення подальшого розширення євроатлантичних структур.

Зауважимо, що Помаранчева революція стала потужним чинником активізації відносин з ЄС і НАТО, але дуже швидко виявилось, що здебільшого співробітництво обмежилось політичними деклараціями та активізацією економічної співпраці. Оскільки ні ЄС, ні НАТО не були готовими до відкритої конфронтації до РФ та зосередились на адаптації своїх нових членів до участі в структурах ЄС і НАТО. Започаткована в цей період переорієнтація на Захід значно ускладнювалась і внутрішньополітичною кризою в Україні, зумовленою переходом до парламентсько-президентської моделі республіки. Не отримавши реальних перспектив щодо членства в ЄС і НАТО, особливо через позицію ФРН і Франції, та не зумівши консолідувати суспільство щодо пріоритетності зовнішньополітичного курсу, помаранчева команда зазнала поразки в 2010 р., що означало і крах переорієнтації на європейсько-атлантичну інтеграцію.

Лише після глибокої суспільно-політичної кризи 2013–2014 рр., зумовленої відмовою від підписання УА та побиттям студентів, започаткували остаточну трансформацію зовнішньої політики до європейсько-атлантичного інтеграційного процесу. Збройна агресія РФ проти України, втрата суверенітету над Кримом і частиною Донбасу продемонструвала хибність зовнішньополітичного курсу, адже за понад 20 років незалежності політична еліта України не зуміла створити міжнародні механізми забезпечення

територіальної цілісності і суверенітету. Саме тому з 2014 р. європейсько-атлантичний вектор став основним інструментарієм протистояння російській агресії та квінтесенцією зовнішньополітичного курсу нашої держави.

Очевидно, що збройний конфлікт на сході України унеможлиблює її інтеграцію до ЄС і НАТО в короткостроковій перспективі. відбувся крах радянської (пострадянської) ідентичності більшості українців, яка об'єднувала Україну і РФ, а міф “про дружбу двох братніх народів” було остаточно спростовано російськими танками і градами.

Підписання УА започаткувало якісно новий етап у зовнішній політиці України. Імплементація положень цієї угоди сприяє лібералізації суспільно-політичного життя України та модернізації українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Прийдун С. В. Історико-геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішньополітичної діяльності України // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2017. Вип. 19. С. 79–90.
2. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том І. К.: Основи, 1994. 554 с.
3. Геффернен М. Значення Європи. Географія та геополітика. К: Дух і Літера, 2011. 464 с.
4. Francis P. Sempa. Spykman's World. URL: <http://www.webcitation.org/6Jd8ko1Qj>.
5. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. 236 с.
6. Горбулін В. Національна безпека України та міжнародна безпека // Політична думка, 1997. №1. С. 76–88.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Москва: Издательство АСТ, 2016. 640 с.
8. Задорожній О. В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України: монографія; Укр. асоц. міжнар. права, Ін-т міжнар. відносин Київ, нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, Каф. міжнар. права. Київ: К. І. С., 2014. 688 с.
9. Віднянський С. В. Мартинов А. Ю. Зовнішня політика як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи реалізації // Український історичний журнал. 2001. №4. С. 41–57.
10. Нариси з історії дипломатії України / За заг. ред. В. А. Смолія. К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2001. 736 с.
11. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.
12. 1654, лютого 17 (27). – Прохання до Олексія Михайловича про підтвердження прав і привілеїв українського народу // Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр. / упорядник І. П. Крип'якевич. К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1961. С. 323–325.

13. Гурбик А. О. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б.Хмельницького (1656–1657 рр.) // Український історичний журнал. 2008. № 6. С. 57–86.
14. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / За ред. док. іст. н., проф. А. І. Кудряченка. К.: Фенікс, 2011. 632 с.
15. Законопроект про створення Народного секретарства справ міжнародних // Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / упоряд. док.: Андрієвська Л. В. [та ін.]; редкол.: К. І. Грищенко (голова) [та ін.]. К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. С. 61–62.
16. Текст мирного договору, підписаного в Бресті представниками Української Народної Республіки та Центральних держав // Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали / упоряд. док.: Андрієвська Л. В. [та ін.]; редкол.: К. І. Грищенко (голова) [та ін.]. К.: Вид-во гуманіт. л-ри, 2010. С. 84–87.
17. Дещинський Л. Є. Міжнародні зв'язки гетьманського уряду П. Скоропадського в період національної революції в Україні // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. 2008. № 634 : Держава та армія. С. 3–8.
18. Чалий В. Українська держава 1917–1920 років як суб'єкт міжнародного права. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=4
19. Україна в міжнародних відносинах XX ст. / За ред. професора Малика Я. Й. Львів: Світ, 2004. 468 с.
20. Закон СССР от 1 февраля 1944 г. “О создании войсковых формирований союзных республик и о преобразовании в связи с этим Народного комиссариата обороны из общесоюзного в союзно-республиканский народный комиссариат” (прекратил действие). URL: <http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/zakony/3946736/>
21. Закон СССР от 1 февраля 1944 г. “О предоставлении союзным республикам полномочий в области внешних сношений и о преобразовании в связи с этим Народного комиссариата иностранных дел из общесоюзного в союзно-

республиканский народный комиссариат” (прекратил действие). URL:

<http://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1936/zakony/3946734/>

22. Кульчицька О. Участь української делегації у роботі конференцій у Сан-Франциско 1945 р. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. 2016. Вип. 2(3). С. 35–38.

23. Закон Союзу Радянський Соціалістичних Республік Про заснування поста Президента СРСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) СРСР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1360400-90>

24. Закон Союзу Радянський Соціалістичних Республік Про розмежування повноважень між Союзом РСР і суб'єктами федерації. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v1457400-90> (дата звернення: 22. 09. 2016 р.)

25. Декларація про державний суверенітет України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1990. 31, с. 429. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/55-12>.

27. Секо Я. Феномен “суверен-комуністів” в останні роки перебудови // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2007. Вип. 1. С. 115–122.

28. Прийдун С. Інституційно-правове забезпечення реалізації зовнішньої політики України // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 18: присвячено 150-річчю від дня народження М. Грушевського. С. 99–106.

29. Хандогій В. Д. Зовнішня політика України: досягнення, проблеми, перспективи. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 1998. Вип. 1. С. 13–25.

30. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_011

31. Жильцов С. С. Эволюция внешней политики Украины: современный этап (1991–2013 гг.) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2013. Вип. 20(2). С. 13–23.

32. Постанова ВР УРСР Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України в сфері зовнішніх зносин. Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, N 5, ст. 25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/581-12>.
33. Закон України Про дію міжнародних договорів на території України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 10, ст. 137. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1953-12>
34. Постанова Верховної Ради України Про Основні напрями зовнішньої політики України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1993. 37, с. 379. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3360-12>
35. Закон України Про засади внутрішньої і зовнішньої політики. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 40, ст. 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>
36. Закон України Про міжнародні договори. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, N 10, ст. 45. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3767-12>
37. Постанова ВРУ Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, N 10, ст. 85. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3/97-%D0%B2%D1%80>
38. Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамичных геополитических перемен. Харьков: Фолио, 2004. 559 с.
39. Кулеба Д. Міжнародна правосуб'єктність: теорія і її перспективи // Альманах міжнародного права. 2010. Вип. 2. С. 70–83.
40. Прийдун С. Особливості та проблеми становлення України як суб'єкта нової системи міжнародних відносин // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2018. Вип. 51. С. 65–73.
41. Результати поіменного голосування щодо прийняття найважливіших рішень Верховної Ради України / Української РСР. Позачергова сесія. 24 серпня 1991 року. / Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир: Рута, 2011. С. 534–548.
42. Бойко О. Д. Україна: від путчу до Пущі (серпень–грудень 1991 р.): Монографія. Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2006. 224 с.

43. Kuzio T. Prospects for the Political and Economic Development of Ukraine // Hamilton D, Mangott, G. eds. / *The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova*. Washington, DC: Center for Transatlantic Relations. 2007. P. 25–53.
44. Литвин В. Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. Київ: Издательский Дом “Альтернативы”, 1997. 335 с.
45. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Х. Віват, 2015. 304 с
46. Касьянов Г. В. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. К.: Наш час, 2008. 432 с.
47. Motyl A. The Conceptual President: Leonid Kravchuk and the Politics of Surrealism / A. Motyl, J. Timothy Colton, R. C. Tucker (eds) // Boulder Co: Westview. 1995. P. 103–121.
48. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014): монографія. Чернівці: Книги – XXI, 2016. 552 с.
49. Городня Н. Політика США щодо України за президентства Дж. Г. У. Буша (1989–1993 рр.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2016. Вип. 3. С. 24–29.
50. Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамичных геополитических перемен. Харьков: Фолио, 2004. 559 с.
51. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
52. Костенко Ю. Історія ядерного роззброєння України. К.: Ярославів Вал, 2015. 464 с.
53. Україна в міжнародних відносинах ХХ ст. / За ред. професора Малика Я. Й. Львів: Світ, 2018. 468 с.
54. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. К.: “РІЦ УАННП”, 1997. 688 с.
55. Прийдун С. Роль України в інституалізації Співдружності Незалежних Держав // Історія України: сучасні виклики: матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. С. 154–163.
56. Вільсон Е. Українці: несподівана нація. К.: “К. І. С.”, 2004. 552 с.

57. Скрипнюк О. Правове забезпечення основ зовнішньої політики України на сучасному етапі державотворення // Україна дипломатична. Науковий щорічник. 2000. Вип. 1. С. 351–386.
58. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. К.: Критика, 2015. 528 с.
59. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність. К.: Критика, 2005. 528 с.
60. Декларація про державний суверенітет України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1990. 31, с. 429. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/55-12>
61. Овчар О., Галаган М. Становлення взаємовідносин між Україною та Європейським Союзом: шлях до підписання Угоди про асоціацію // Актуальні проблеми державного управління 2018. Вип. 3. С. 109–113.
62. Сорока С. В., Волчецький Р. В. Еволюція взаємовідносин України з Європейським Союзом // Світова та європейська інтеграція: [навч. посібник]. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. С. 196–215.
63. Томашевич О. П. Участь України в програмах Партнерства НАТО // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2002. Вип. 6. С. 39–46.
64. Кордон М. В. Європейська та євроатлантична інтеграція України. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2008. 172 с.
65. Kuzio T. Ukraine's Relations with the West: Disinterest, Partnership, Disillusionment // European Security. Vol.12. № 2 (Summer 2003). London : Frank Cass. Pp. 21–44.
66. Дейвіс Норман. Європа: Історія. Пер. з англ.. П. Тарашук, О. Коваленко. К.: “Основи”, 2014. 1464 с.
67. Шеретюк О. М. Політичні імперативи євроінтеграційного курсу України. Дис. на здоб наук. ст. канд. політ.: спец. 23.00.04. Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку. Рівне, 2008. 222 с.
68. Долгов І. О. Еволюція партнерства (Україна–НАТО) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2012. Вип. 19. С. 30–39.

69. Муравйов В., Мушак Н. Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу в рамках Угоди про асоціацію між Україною та ЄС // Віче. 2013. № 8. С. 12–18.
70. Ляшенко О. Співробітництво України із структурами ОБСЄ та Ради Європи // Етнічна історія народів Європи. 2000. Вип. 6. С. 81–85.
71. Мадісон В. В., Шахов В. А. Сучасна українська геополітика: навч. посібник. К., 2003. 176 с.
72. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України, схвалена Європейською Радою 11 грудня 1999 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_492 (дата звернення: 21. 04. 2018 р.)
73. Щербак Ю. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття. К.: Дух і літера, 2003. 578 с.
74. European Parliament resolution on the Common Strategy of the European Union on Ukraine (C5-0208/2000-2000/2116, COS). URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&language=EN&reference=P5-TA-2001-0150>
75. Послання Президента України до Верховної Ради України “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001100-02>
76. Прийдун С. Концепція багатовекторності у зовнішній політиці України: основні здобутки та прорахунки української дипломатії // Актуальні проблеми зовнішньої політики України: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених. (Чернівці, 24 листопада 2017 р.). Чернівці, 2017. С. 14–18.
77. Вахудова М. А. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / Пер. з англ. Тараса Цимбала. К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. 379 с.
78. Віднянський С. В. Україна в європейському геополітичному просторі: проблеми та перспективи інтеграції // Україна дипломатична. Науковий підручник. 2009. Вип. 10. С. 739–748.

79. Касьянов Г. В. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. К.: Наш час, 2008. 432 с.
80. European Parliament resolution on the results of the Ukraine elections. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2005-0009+0+DOC+XML+V0//EN>
81. Киридон А. М. Євроінтеграційний курс України: адекватність реалії зовнішньополітичного вибору // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2008. Вип. 1. С. 270–278.
82. Анакіна Т. М. Порівняльно-правова характеристика Угоди про асоціацію та Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом // Вісник Національної академії правових наук України: зб. наук. пр. Харків, 2017. № 4. С. 123–132.
83. Полторацький О. Відносини Україна – ЄС у контексті “Східного партнерства” // Україна дипломатична. 2012. Вип. 13. С. 882–914 .
84. Копійка В. В., Манжола В. А, Весела Н. М. Україна та Європейський Союз: [навч. посіб.]. Весела. К.: Знання, 2012. 78 с.
85. Віднянський С. В. Незалежна Україна: двадцять років між Європою та Євразією // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2011. Вип. 6–7. С. 24–38.
86. Томашевич О. П. Участь України в програмах партнерства НАТО // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2002. Вип. 6. С. 39–46.
87. Указ Президента України Про Державну міжвідомчу комісію з питань співробітництва України з НАТО. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/292/97>
88. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002
89. Магда Є. Шостий. Спогади про майбутнє Харків: Книжковий Клуб “КСД”, 2017. 208 с.
90. Указ Президента України Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209/98>

91. The Alliance's Strategic Concept. Approved by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Washington D.C. URL:

https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_27433.htm?selectedLocale=en

92. Prague Summit Declaration issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Prague, Czech Republic.

URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_19552.htm (дата звернення: 20. 12. 2017 р.).

93. Военна доктрина України. Затверджено Указом Президента України від 15 червня 2004 року № 648. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>

94. Макар Ю. І. Зовнішня політика України: наміри та реалії // Україна—Європа—Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини 2008. Вип. 1. С. 189–198.

95. Stephen J. Blank. PERSPECTIVES ON RUSSIAN FOREIGN POLICY. URL: <https://ssi.armywarcollege.edu/pdf/files/pub1115.pdf> (дата звернення 21.04. 2017).

96. Хандогій В. Україна—США: 20 років стратегічного партнерства (1996–2016) // Україна дипломатична. Науковий щорічник. 2016. Вип. 17. С. 708–716.

97. Віднянський С. У пошуках оптимальної зовнішньополітичної парадигми України // Україна дипломатична. Науковий щорічник. 2006. Вип. 7. С. 54– 68.

98. Дацків І., Ляшенко О. Актуальні питання протиріч інтеграції України до Європейського союзу: історичний аспект // Україна—Європа—Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 17: 25-й річниці Незалежності України присвячено. С. 58–65.

99. Дацків І., Актуальні питання щодо інтеграції України в Європейське співтовариство // Україна—Європа—Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 19. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. С. 100–105.